

Biskop H. L. Martensens Ungdom.

Af J. Oskar Andersen.

I Juni 1932 disputerede cand. theol. *Skat Arildsen* for den teologiske Doktorgrad paa Grundlag af sin Bog »Biskop Hans Lassen Martensen. Hans Liv, Udvikling og Arbejde« I (med Undertitel: »Studier i det 19. Aarhundredes danske Aandsliv«). Forfatterens Haab er, naar Bd. II engang foreligger, at have givet os en fuldstændig og vel at mærke videnskabelig tilfredsstillende Martensen-Biografi. Han arbejder saaledes med en Opgave, hvis Løsning man kun kan imødesee med al Tilfredshed. M. indtager jo, selv om hans *Tanker* for Tiden har mistet deres tidligere Indflydelse, baade ved sin Virksomhed som Universitetslærer, Forfatter og praktisk Kirkemand en saa fremskudt Plads i dansk Kirkehistorie i 19. Aarh., at han vel er en omfattende Biografi, hvilende paa omhyggelig første Haands Kildeforskning, værd. Det foreliggende 1. Bd. vidner om den Alvor, hvormed Forf. har taget sin Opgave op, der jo ikke blot kræver indgaaende filosofiske og teologiske Studier, men et nøje Kendskab til hin Tids Aandsudvikling og Kirkehistorie. Hvor stort anlagt Biografien er, ses allerede af 1ste Binds Omfang. Det er en diger Bog paa 511 Sider i stort Oktav¹; men dog staar den tungere Ende tilbage. Bindet behandler nemlig kun — efter et biografisk Indledningsafsnit om M.s Barndom og Ungdom (1808—36) — hans Filosofis og Teologis Historie i to Af-

¹) G. E. C. Gads Forlag. Udstyret er Emnet særdeles værdigt; Bindet bringer ogsaa to Portrætter af M., henholdsvis fra 1841 (efter D. Monies) og 1853 (efter J. V. Gertner).

snit (Professortiden 1836—54 og Bispetiden 1854—81). Hele den biografiske Fremstilling efter 1836 ligesom Redegørelsen for M.s Indsats som Kirkemand baade i hans Professor- og Bispetid vil vi saaledes først faa i 2. Bd.

Hovedopgaven i det foreliggende Bind, Undersøgelsen af M.s *videnskabelige Værker*, er løst med anerkendelsesværdig Dygtighed. Forf. lægger ikke blot stor Flid, men grundige Kundskaber paa de nødvendige Omraader for Dagen i minutløse Undersøgelser af Værkerne. Da disse omfatter Omraader (særlig den spekulative Filosofi og Teologi), der ingenlunde kan betegnes som let tilgængelige for Mennesker med Nutidsforudsætninger, har Redegørelsen herfor ikke mindst *praktisk* Værdi for en Læser med almindelig moderne Indstilling. Forf.s Referater af Skrifterne er særdeles omhyggelige, og hans Paavisning af fremmed *»Islæt«* i M.s Tænkning vidner baade om kritisk Evne og alvorlig Indlevethed i Tidens videnskabelige Literatur. Redegørelsen for *»Modtagelsen«* af Skrifterne, der omfatter Skildringen af de betydningsfulde literære Fejder, M. afstedkom, hører, trods overflødig Bredde i Fremstillingen, til det interessanteste i Bogen og giver virkelig værdifulde Bidrag til vor Aandshistorie. Forf. har i det hele dokumenteret sig som habil teologisk Literaturhistoriker, men desværre ikke i samme Grad som Biograf og Kirkehistoriker.

For en stor Del hænger det sammen med Forf.s Disposition af Bogen og hans Opfattelse af, hvad der er naaet i det biografiske Indledningsafsnit. Han gaar ud fra, at han med sin Skildring af M.s Ungdomsudvikling har givet den tilstrækkelige Baggrund for Forstaaelsen af M. som videnskabelig Forfatter. Selvfølgelig er Ungdomsudviklingen en meget vigtig Forudsætning for Forstaaelsen af M.s videnskabelige Produktion, men ingenlunde den tilstrækkelige. Heldigvis vil Læserne i Forf.s Gennemgang af de enkelte Værker da ogsaa have en vis Vejledning til Forstaaelsen af de Ændringer i M.s oprindelige og senere

Standpunkter, som Arbejderne er Udtryk for; men en udtømmende og klar Redegørelse for hans personlige, og særlig hans religiøse, Udvikling vil han dog ikke faa. Arildsen viser ingen Forstaaelse for, at ikke blot M.s personlige Liv og Udvikling *efter* 1836, men ogsaa hans kirkelige Arbejde er vigtige Forudsætninger for den fulde Redegørelse for Værkernes Tilblivelse og Indhold. En historisk tilfredsstillende Fremstilling af M.s videnskabelige Produktion kan nu engang ikke gives uden en *biografisk* Baggrund, uden en *Livsskildring* af Aarene efter 1836. Forf. synes ikke at vide, at Livet er mere omfattende end Studerekamrets Arbejde, og at Forholdet til Mennesker og ikke mindst til Livet i *Kirken* øver Indflydelse paa Teologen, selv om han nok saa meget og ensidig er Tankens Mand. Men særlig savnes saadanne Undersøgelser haardt, naar man staar overfor en Mand, hvis Værker viser, at han drages fra et abstrakt, spekulativt Standpunkt til en stadig fyldigere Fordybelse i det personlig religiøse Liv og hans Kirkes konfessionelle Lære.

Iøvrigt viser det sig ogsaa rent praktisk, at Forf. ikke formaar at gennemføre sin Redegørelse for M.s *Tanke*-udvikling uden at tage Hensyn til Udviklingen i de kirkelige Tilstande. Behandlingen af M.s Skrift 1863 mod Grundtvigianismen nøder saaledes Forf. til en Skildring af praktisk-kirkelige Forhold, — men saa føles straks Manglen af en indgaaende Undersøgelse af Udviklingen i M.s Forhold til Grundtvig og Grundtvigianismen. Ganske ligesaa tvinges Forf. ved Omtalen af M.s Lejlighedsskrift fra 1874 mod Katolicismen til en rent kirkehistorisk Exkurs om Katolikernes Stilling i Danmark — utvivlsomt saare nyttig for Forstaaelsen af M.s Optræden; men vigtigere havde det været at faa en *samlet* Undersøgelse af, hvorledes og under hvilken Paavirkning M. udvikler sig til det kirkeligt lutherske Stade, der blev hans endelige.

Det havde derfor været ønskeligt, at Forf., naar Stofmængden dog nøder ham til en Deling af Værket i 2 Bind,

havde givet os en 1. Del, der var en *virkelig Biografi* af M. til et vist Tidspunkt, f. Eks. 1854; saa vilde man ogsaa have kunnet dømme sikrere om, hvorvidt Dr. Arildsen virkelig sidder inde med Evnerne til at give os den Livsskildring af M. som Biskop, som vi unægtelig trænger til. Nu stiller man sig efter det foreliggende Bind overhovedet noget skeptisk overfor, om Værket vil blive »Bogen« om M. eller blot et, ganske vist nyttigt og i visse Henseender virkelig godt Forarbejde til den savnede, videnskabelig tilfredsstillende M.-Biografi.

Hvad der ikke mindst vækker en Historikers Mistro til Arildsens Evner som *Biograf*, er imidlertid hans Behandling af M.s *Barndom og Ungdom*, som jeg finder utilfredsstillende og paa vigtige Punkter vildledende. Materialet, der foreligger til Redegørelse for denne Del af M.s Liv, er desværre i mange Henseender mangelfuldt og stiller ikke mindst et stærkt Krav til historisk Kritik. Forf. er ikke blind derfor; tvertimod, paa flere Punkter godtgør han ogsaa Evner til at vurdere sit historiske Stof kritisk og til at se Bærekraften af dets Vidnesbyrd. Men det bliver ved Tilløb, og Fremstillingen præges desuden i afgørende Grad af et bestemt Synspunkt, der er meget svagt underbygget og dertil psykologisk set lidet overbevisende. Hans Undersøgelse af denne Periode i M.s Liv vidner ganske vist om Forstaaelse for, at Sjælelivet i Ungdomstiden i særlig Grad er aabent for afgørende Paavirkninger fra andre, og samtidig stræber mod at finde sit særlige, individuelle Præg; men den Kendsgærning, at den unge, i alt Fald ofte, i den Periode sætter sig Maal, der kan blive bestemmende for *hele* Livet, har betaget ham i den Grad, at hele hans Redegørelse for M.s Ungdom bæres af en *Hypotese* om et saadant Forhold for M.s Vedkommende. Ja han mener endda, at M. var saa tidlig udviklet, at han allerede, *inden han forlod Skolen*, var naaet til en klar Erkendelse ikke blot om sit ejendommelige sjælelige Anlæg, men om sit Livs videnskabelige Opgave, saaledes at

baade Studentertiden og Kandidattiden har denne Bevidsthed til Forudsætning. Skildringen af disse Perioder faar derved et underligt Uvirkelighedens Præg. I alt Fald har den virket lidet overbevisende paa mig. Jeg protesterede ved Disputationshandlingen mod dette Syn; jeg har derved faaet Lyst til paa en mere indgaaende Maade at undersøge, hvad vi virkelig kan sige, vi ved om M.s Ungdomsudvikling. Det efterfølgende viser, at jeg ikke blot tager stærk Afstand fra Arildsens Hypotese, men fra hans Opfattelse paa en Række vigtige Punkter i M.s Udviklingsgang.

*

*

*

I. KILDERNE

Hovedkilden til det Afsnit af M.s Liv, der her skal behandles, er hans Selvbiografis 1. Bd. (*»Af mit Levnet«*, I, 1882). — Som venteligt var, har Arildsen søgt at fremdrage *nyt* Kildestof til sin Belysning af »den unge M.«. Desværre har Efterforskningen ikke ført til store Resultater. Stof i Form af Dagbøger fra M. findes ikke og har vel aldrig eksisteret. Af Meddelelser fra andre om M. i disse Aar er det ikke lykkedes Forf. at finde noget hidtil ukendt Stof. Breve fra eller til M. fra denne Periode synes ved Tidens Ugunst at være blevet yderst sjældne. Forf. har dog været saa heldig at kunne fremdrage ialt 5 hidtil ukendte M.-Breve fra hans udenlandske Studierejse: 4 til Prof. H. N. Clausen og 1 til Prof. Sibbern. Disse samt 2 allerede publicerede Breve til Prof. H. C. Ørsted, 1 Brev fra Sibbern til M. og 1 fra denne til Sibbern (ligeledes allerede kendte og trykte) udgør altsaa vort fattige Brevmateriale til M.s Ungdomstid. Men det har virkelig betydelig Værdi for Belysningen af hans Personlighed og Interesser i Aarene 1834—36. Ikke mindst er M.s egne Breve af Vigtighed for os, fordi de muliggør os en Kontrol med den gamle M.s Meddelelser om denne Tid i Selv-

biografien. — Naar man til anførte Brevmateriale lægger M.s to Prædikener fra Pastoralseminariet, hans Guldmedaljeafhandling, en videnskabelig Anmeldelse og hans Skrift om Lenaus »Faust« har vi det væsentligste, man, ved Siden af Selvbiografien, har at operere med m. H. til M.s Ungdom.

Da Arildsen nu selv i sine Noter peger paa, at der kan konstateres en afgjort Forskel paa nogle Punkter mellem den unge M.s Syn i Brevene og den gamle M.s i »Af mit Levnet« I, saaledes at dette Skrift, som Omstændighederne henviser os til som Hovedkilde for Ungdomstidens Vedkommende, maa bruges med Varlighed, kunde man have ventet af en metodisk-arbejdende Biograf, at han havde underkastet denne Kilde en nøjere, samlet Undersøgelse. Det er desværre ikke sket; ja Forf. viser i det hele en saa vidtgaaende Tillid til Selvbiografiens Syn paa M.s Ungdomsudvikling, at man næsten ikke skulde tro, at han overhovedet har læst M.s egne Forord til Skriftet.

I Forordet til 1. Bd. betoner M., at det ikke er hans Hensigt at skrive en »fuldstændig Selvbiographie«. Han vil ikke give Læserne »Confessioner efter Augustins Forbillede«; overhovedet vil han kun meddele »enkelte Stykker af sin *aandelige* Udvikling« samt »oplyse *enkelte* Punkter af sit *offentlige* Liv«. Men — som han siger: »Naar man ikke kan undgaa at blive bedømt offentlig, er det naturligt, at man ønsker at give et *Indlæg i sin egen Sag*«. (Netop derfor var det ogsaa M., som ikke var bange for at staa for Skud, om at gøre, at »Memoirerne« kom ud *inden* hans Død — hvad han heller ikke glemmer at fremhæve). — Alle øvrige Forhold skulde behandles i stor Korthed, dog forbeholdt han sig overhovedet en vis Frihed, »eftersom *Stemningen* maatte føre det med sig«. Sluttelig oplyser han, at *alt* er skrevet »ud af *Erindringen*«, »da jeg ikke er i *Besiddelse af skriftlige Optegnelser, Dagbøger eller deslige*«. At Hukommelsen kunde svigte ham »i *Detailen*«, var han

vel klar over, men »for Grundsandheden troer jeg at kunne indestaa«.

Da han Aaret efter (1883) udsendte baade 2. og 3. Bd., hvormed Værket afsluttedes, bemærkede han i et Forord (i 2. Bd.), at denne Fortsættelse efter sit Indhold (Redegørelsen for »*Manden under Livets Arbejde og Kamp*«) ikke kunde have det »ideale Præg« som 1. Bd.; *men* da det var »Guds Ord og Guds Rige«, der fra *først til sidst* havde været »hans ledende Grundtanke«, haabede han, man vilde forstaa, at heller ikke her manglede »den ideale Side«. Men i Anledning af de »alvorlige Modsigelser«, som 1. Bd. havde fremkaldt¹, fastslog han tillige, at »kun ved *uforbeholdne* Udtalelser kunne Meddelelser som de nærværende faae noget Værdi«; eventuelle Modsigelser vilde han derfor ikke tage Hensyn til, ti »nærmere Forhandling« er umulig, »for-
saavidt som hos Modpartiet Forstaaelse ikke er tilstede, og man er optaget af Forudsætninger, der maae betragtes som ubevægelige og irreformable«.

Der er Klang af en gammel Partigængers Kamplur i disse Bemærkninger, der saaledes erklærer Værket for hans »*sidste Ord*« i sin Sag; de passer ogsaa nøjagtig til den Skarphed og »Uforbeholdenhed«, hvormed han i Bd. 2 og 3 bedømmer Tidsfænomener, der ikke behager ham, og navnlig Modstandere; atter og atter har M. faktisk givet »Stemningen« frie Tøjler. Er der noget, der fremgaar klart af Selvbiografien, er det, at M. besad »Sind« i endog udpræget Grad. Og ikke mindre præges samtidig Skriftet positivt af det første Forords Betegnelse af det som »*Indlæg*« i hans egen Sag. — At han med denne Karakteristik

¹) I »Noter til Biskop H. Martensens Tekst om Grundtvig i hans »Af mit Levnet« (1883)« protesterede Vilh. Birkedal kraftig mod M.s Karakteristik af Grundtvig og særlig mod hans Tilslutning til Mynsters Opfattelse af denne og hans Kirkekamp, samt beklagede, at hverken Mynster eller Martensen har vist »den Aands-Storhed at be-
kjende sin Fejltagelse«.

i første Række tænkte paa Redegørelsen for hans *offentlige* Optræden, er givet; men Spørgsmaalet maa straks fremstille sig for den, der vil bruge Bogen som *historisk* Kilde, om M. har evnet at frigøre sig for det advokatoriske Synspunkt i Skildringen af sin *aandelige* Udvikling lige fra Ungdomstiden af. Og det vil man næppe kunne paastaa, selv om det »advokatoriske« her mælder sig under en anden Form.

Overhovedet maatte en *gennemført* Sondring af de to Omraader, »den aandelige Udvikling« og »hans Optræden i det offentlige Liv«, være saare vanskelig, for ikke at sige umulig at gennemføre netop for M. Ti til det sidste hørte jo de store Kampe om Spekulationens Ret og om Forholdet mellem Tro og Viden, mellem historisk Lutherdom og Grundtvigianisme, mellem Protestantisme og Katolicisme, — Debatter, hvis Betydning netop for hans egen »Udvikling« ikke kunde være *ham* mindre klar end Datidens og Nutidens Læsere af hans forskellige, udgivne Indlæg. Det var jo nemlig for en stor Del gennem disse Debatter, at han naaede frem til fordybet Trosopfattelse og til sin endelige, evangeliske Forstaaelse. Den Klarhed, han vandt i den ene Polemik, betinger Fremskridtet i Forstaaelse og Tilegnelse af evangelisk Tro og Lære i den næste.

At M.s Synspunkt paa »Udviklingen« i alt Fald *er* *paavirket* af Oplevelserne under hans senere »offentlige Optræden«, viser Selvbiografiens Redegørelse for hans personlige Forhold til Grundtvig klart. Selvfølgelig kunde M. hverken benægte Grundtvigs store kirkelige Betydning eller undlade at omtale, at han selv i sin Ungdom havde været stærkt paavirket af ham. Men Omtalen *heraf* kendemærkes af en Reservation, der tilslører den fulde Virkelighed, som vi kender den, navnlig fra den Mand, der dengang i alt Fald stod ham saare nær, Frederik Hammerich; og der lægges en fremtrædende Vægt paa at karakterisere de uheldige Sider af Grundtvigs *Personlighed*, for deri-

gennem at klargøre Læseren M.s senere Kampstilling. Arildsen er ikke blind for, at Skildringen af Forholdet til Grundtvig i 1827—34 »er i nogen Grad fortegnet« og præget af hans senere Syn (S. 52) — men M. har dog efter hans Mening Ret i »Grundsynet«; ti »M. blev ikke Grundtvigianer« — hvilket jo for saa vidt er unægteligt, som M. endda blev en erklæret Fjende af Grundtvigianismen, men er vildledende, for saa vidt som han i alt Fald engang har været en trofast Partigænger af Grundtvig.

At selve »Udviklingen« influerer paa Skildringen af den, godtgør f. E. ogsaa Omtalen af *H. N. Clausen*. De nu fremdragne Breve viser os, at M. i sin *Kandidattid* kom ham langt nærmere, end *Selvbiografien* giver Indtryk af, og dens Redegørelse for M.s *Professortid* lader meget tilbage at ønske med Hensyn til Tydelighed om hans Forhold til den ældre Kollega. — Forholdet til *Fr. Baader*, der skildres med varm Sympati, førte den unge M. ind under en Indflydelse ogsaa af middelalderlig katolsk Fromhedsliv (Mystiken), der selvfølgelig ikke forbigaas — den satte jo ogsaa Frugt i Bogen om Mester Eckart. Men her præges Fremstillingen af Udviklingen af det »stykkevise«, idet den ikke klarlægger paa tydelig Maade, *hvad* der derefter førte ham over i det evangeliske; og Læserne faar iøvrigt heller ikke Klarhed over, at Münchener-Paavirkningen betød et Brud med en Protestantisme, der dengang betragtedes som god Lutherdom, i alt Fald i de Kredse som stod H. N. Clausen nær.

Med Rette pointerede M., at han kun vilde give sin Læser »enkelte Stykker« af sin aandelige Udvikling. Hele Fremstillingen af denne bæres imidlertid af de *Grundsynspunkter*, han betoner i det sluttelige »Tilbageblik og Fremblik« (i Bd. 3). Her bemærker han ganske vist, at hans Udvikling ofte førte ham ud »i det ensidige, ligesom i det forfejlede«; men i hans Skildring spiller denne Erkendelse ingen praktisk Rolle. Alt saadant er ligesom absorberet af hans ejendommelige *Totalitetsbetragtning*: at hans Liv

har været Udfoldelse af det ham givne Karakteranlæg og de givne Evner. Iøvrigt er han overbevist om, at hans Liv blev tilrettelagt ved en providentiel »Bestemmelse«. Det er da ud fra disse to Hovedsynspunkter, at den gamle Mand kaster Blikket tilbage over sin Udvikling. Men til en Skildring ud fra denne Betragtning behøves ikke »konfessionslignende« Meddelelser; og en *Udskydning* af alt, der gør Hovedlinien uklar, er da ogsaa begrundet derved. Kun *de* Detaljer, der belyser Vejen, som bestemtes ved hans givne Sjælsanlæg og ved »Guds individuelle Forsyn«, som han bekender sin urokkelige Vished om, kommer i Betragtning — ti det var jo dem, der fik den *endelige* Indflydelse. Saaledes tydeliggøres det, han ønsker Læserne skal se, »den *ideale* Side« af hans Liv, den, der altid var til Stede, trods al menneskelig Skrøbelighed, men den, der i alt Fald for *Kandidattidens* Vedkommende ganske vist kun ved stor Tillæmpning kan betegnes som kendemærket af Forholdet til »Guds Ord« og navnlig »Guds Rige«. — Der er derfor trods Personlighedernes Forskel en mærkelig Overensstemmelse mellem M.s Selvbibliografi og H. N. Clausens Meddelelser om sit Levned. Begges Skrifter præges af samme Sky for at blotte Følelser, begge er højst utilbøjelige til Retraktationer, begge har en fast Overbevisning om, at hele deres Liv præges af én »Grundretning« (som Clausen udtrykker det), saa de overalt kan »genfinde sig selv« og deres »Personligheds Stræben« — *men* det sker ganske vist ved at betragte Udviklingen som fra en Varde, hvorfra *meget* ikke længere ses eller rettere *skydes* ud, fordi Udviklingen bar hen over det. Det er *Længdesnittet*, der gøres Rede for, *ikke Faserne* til de forskellige Tider. Men saadanne Selvbibliografier ud fra et Totalitetssyn plejer at lide af en Ligegyldighed for den tids-historiske Detalj, som netop en Biograf maa ønske hos sin Kilde. — Hos M. hænger hans paafaldende Mangel paa Interesse for *Kronologi* sammen med dette Skildringens Grundsyn paa Udviklingen. Haardt savnes netop

denne Interesse i Bd. I og ikke mindst for Studenter- og Kandidattidens Vedkommende, hvorom Meddelelserne er nedskrevet paa en tidsmæssig mindre klar Maade. — Med denne Totalitetsbetragtning hænger ogsaa den Bestræbelse sammen, at pege paa, hvad der kan betragtes som den første Begyndelse til det, der senere faar Betydning. M. taler derfor flere Gange om »*Anelser*«, naar han har været stillet over for Tanker, hvis Værdi han først senere forstod eller tilegnede sig, men som ingenlunde under de *daværende* Forhold fik *bestemmende* Indflydelse paa ham, selv om de i Øjeblikket vakte nogen Opmærksomhed hos ham.

Men navnlig forklarer dette Helhedssyn den for en Historiker ganske utilfredsstillende Maade, hvorpaa M. omtaler Personligheder, der fik Betydning for ham. *Første* Gang, Selvbiografien nævner dem, gives gerne en Karakteristik af dem, *ikke* ud fra det Standpunkt, M. paa det paagældende Tidspunkt *tog* eller overhovedet *kunde* tage til dem eller deres Betydning, men ud fra den *gamle* M.s Dom over dem og deres Gærning. Undtagelsesvis kan han selv betone, at han paa det anførte Tidspunkt *ikke kunde* se saaledes paa nævnte Personlighed (saaledes hans Omtale af Schelling). Men ellers antyder intet, at Dommen ikke var Udtryk for hans *daværende* Syn. Jeg har omtalt, hvorledes Skildringen af hans Ungdomsforhold til Grundtvig bliver uklart for Læseren ved en Karakteristik, der er præget af hans senere Syn. Et særlig udpræget Exempel paa denne biografiske Unøjagtighed er hans Omtale af den berømte Tysker, David Strauss. Ingen vil ane, naar han læser i Bd. I om hans Møde med denne, at hans Dom om ham dengang var en ganske anden. Nu véd vi imidlertid gennem ét af de fremdragne Ungdomsbreve, at dette var Tilfældet (ogsaa betonet af Arildsen). Men her kan man næppe antage en Erindringsforskydning hos den gamle Mand, ti Strauss og hans Skrift om Jesu Liv satte i den Grad Sindene i Bevægelse, at M. næppe kan have

glemt, at hans Mening om dette Fænomen ganske havde ændret sig. Derimod forstaas Karakteristiken, naar man erindrer, at Selvbiografien kun vil skildre *Linien* i M.s Udvikling, og at de indflettede Karakteristiker skal være Udtryk for hans *endelige* Dom efter de paagældendes Helhedsudvikling.

Paa ét enkelt Sted, vedrørende Ungdomstiden, synes M. at have fraveget sin Utilbøjelighed til at tale om Forhold, der berørte hans *inderste*, personlige Liv. Det er, hvor han fortæller om Krisen under Berlineropholdet i 1834. Han begrundet imidlertid dette med et *pædagogisk* Hensyn; det kunde være »til Gavn for Yngre, der befinde sig i lignende Gjæring og Søgen som den, i hvilken jeg har befundet mig«. Men, læser man Stedet igennem, bemærker man let, at heller ikke her har han villet give egentlige »Konfessioner«¹.

Som Helhed maa man da sige om »Af mit Levnet«, at man maa være saare *varlig* ved Brugen af det som biografisk Kilde i dette Ords historiske Betydning. Det er en ægte Systematikers Tilbageblik over sin Livsudvikling. Han værdsætter Enkelthederne efter deres Betydning for *Slutresultatet*. Og det er i eminent Betydning et »Memoire-værk« — ikke blot fordi det saa godt som helt er skrevet ud af Hukommelsen, men fordi Erindringen stadig kredser om, hvad der fremmede Livsmaalet. Derfor kan ogsaa Redegørelsen for »den aandelige Udvikling« med Rette siges at have »*Indlægets*« Tendens.

*

*

*

¹) Overhovedet er hans Sky for at robe »Privatlivets Fred« saa vidtgaaende, at endog Meddelelserne om hans *Vennekreds* er yderst magre, skønt han netop generelt betoner den store Betydning, Mennesker har haft for hans Udvikling. Saare betegnende er det ogsaa, at man først i 3. Bd. — og efterat den egentlige Livsskildring er ført til Ende — finder et ganske kort Afsnit om hans »huslige Forhold«, der giver de nødtørftigste Data m. H. til hans to Ægteskaber og hans Børn.

II. SKOLETIDEN

Vender jeg mig da nu til Arildsens Skildring af M.s »Barndom og Ungdom«, maa jeg først udtale min Forundring over, at han ikke i sin Omtale af *Moderen* i Kap. I (om Slægten og særlig Forældrene) og heller ikke i de følgende Kapitler (om M.s Skoletid), gør Brug af det Brev, M. 1853 skrev til sin Ven Gude i Anl. af hendes Død. Her understreges nemlig ikke blot Selvbiografiens Ord om det inderlige Forhold mellem dem og om hendes ubegrænsede Opofrelse for ham, navnlig i Skole- og Studenter-tiden, da det kneb saa haardt for dem økonomisk; men her tales ogsaa mere indgaaende end i Selvbiografien om hendes *religiøse* Forhold og om hendes Indflydelse paa ham, der samles i Udbruddet: »O, min elskede Moder, dersom der er nogen *Retskaffenhed* i mig og i min Gerning, det skyldes dig — næst Gud.« — Faa Mennesker har maaske levet aandeligt saa stærkt henvist til hinanden som M. og hans Moder, efter Faderens Død i Okt. 1822. Selvbiografien (I, 14) siger: »Jeg talte til hende om *Alt*, hvad der fængslede og fyldte mig«, og Brevet: »Kun de af mine Venner, der har kendt mine første Ungdomsaar, mine Studenteraar og første Gennembrud, kan gøre sig en Idé om, hvad hun har været for mig, og hvorledes hun har levet med mig og for mig«. At han med dette »*med mig*« ogsaa tænker paa det religiøse, viser vel den Skildring af hendes religiøse Udvikling, han netop umiddelbart efter de anførte Ord føjer til. I hvert Fald klarer den os, *hvad* M. i nævnte Periode *kunde* modtage fra hende.

Efter at have karakteriseret hendes Religion som »en uovervindelig Tro paa et faderligt Forsyn« og dets Styrelse, tilføjer han: »Først efterhaanden, fornemmeligt ved nogle Prædikener af Mynster, hvilke hun hørte i Trinitatis Kirke i en af hendes Livs trange Tider . . . hendroges hun mere til det kristelige; og mere og mere uddannedes

da i efterfølgende Tider hendes Modtagelighed for Guds enbaarne Søns Evangelium«. Moderens Grundsyn var saaledes afgjort *rationalistisk*. *Tidspunktet*, da hun »*hendroges* mere til det *kristelige*« (ved Mynsters Prædiken), ligger i hvert Fald før 1828 (da denne flyttede til *Slotskirken*), men nærmere bestemt formentlig i den nærmeste Tid efter Mandens Død (Okt. 1822), da hun ganske stod paa bar Bakke med Sønnen og havde de store økonomiske Vanskeligheder ikke mindst med vedblivende at holde ham i Skole i v. Westens Institut. — Men det sikre er, at »Hendragelsen« ved disse Mynsters Prædikener *ikke* bevirkede, at hun sluttede sig til dennes Menighed, og i 1825 lod hun Sønnen konfirmere hos *Wolf* i Vartov — en Mand, der ganske vist var »en af dem blandt Københavns Præster, der virkelig samlede en Menighed om sig¹«, men hvis Standpunkt var langt fra Mynsters Afgjort-hed; naar M. i Selvbiografien erklærer, at Konfirmationsundervisningen for hans Vedkommende var »*aldeles* uvirk-som«, er det utvivlsomt ogsaa ud fra hans *senere* Syn paa Evangeliets Indhold; men nogen afgørende kristelig Væk-kelse fik *han* altsaa ikke ved *Wolf*. Og hvad Moderen an-gaar, var det først i »*efterfølgende Tid*«, at hendes »*Mod-tagelighed* for Guds enbaarne Søns Evangelium« *mere og mere* uddannedes«, efterat Hendragelsen til »det kriste-lige« var blevet Alvor. Det *Haab*, M. i Brevet fra 1853 udtaler om, at »Herren i Naade har antaget hende«, tyder nærmest paa, at »Uddannelsen« til nævnte Modtagelighed først har gjort Fremskridt i hendes sidste Levetid, og at Brevets ubestemte Udtryk »i efterfølgende Tider« da drejer sig om en lang Periode, der i alt Fald ligger adskilligt senere end hans Ungdomstid.

Imidlertid maa hendes Fromhed have hørt til den *al-vorlige* Rationalismes, der arbejdede sig frem i kendelig Modsætning til Neologiens Fadhed og Moralevdajmonisme; ti hun forlangte virkelig *Opbyggelse* af en Prædiken. M.s

¹) Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed I, 1848, Sp. 177—78.

Gengivelse i Brevet af hendes Udtalelse 1833, da de sammen hørte *Schleiermacher* prædike: »Mig synes, det var ingen rigtig Prædiken; men han er en Lærer«, viser det klart. Og naar hun om den saa stærkt omstridte Grundtvig kunde sige: »den Mand bringer Sandheden tilbage«, (en Udtalelse, der vel hører til M.s sidste Skoletid, da han og hans Venner gik saa stærkt i Brechen for Grundtvig), viser det, at hun paa ingen Maade var blot Moralist, selv om M. altsaa 1853 mest takkede hende for, at hun havde lært ham at værdsætte »Retskaffenhed«. Hvis Brevets Udtryk »mit første Gennembrud« da sigter til Berlinerkrisen 1834, vil man forstaa, at Moderens frejdige og tillidsfulde *Forsynstro* kunde faa Betydning for ham.

Hvad angaar M.s Skoletid i v. Westens Institut (1817—23), omtaler Arildsen naturligvis, at den senere Biskop *Brammer* var hans Lærer her. Fra dennes Ungdomserindringer kunde han have faaet Navne paa flere af M.s Skolekammerater, bl. a. J. H. Paulli; men saadant synes ikke at interessere ham biografisk. Men, hvad han i hvert Fald burde have omtalt, naar han dog særlig eftersporer M.s aandelige Udvikling, er, at Brammer, der siden Cl. Harms' Tesestrid var bleven vakt til levende Forstaaelse af Spørgsmaalet: Synd og Naade og til dermed sammenhængende Overbevisning om Forsoningen, fortæller, at han alvorlig stræbte efter at indvirke positivt kristeligt paa sine Disciple, og nævner et Par, hvem det lykkedes ham at faa Indflydelse paa, *men* til disse hørte *ikke* M.¹ Det bestyrker Indtrykket af, at M.s Religiositet i Skoletiden har været ganske som Moderens.

Først i Slutningen af hans Metropolitanskoletid (1823—27) blev det religiøse Spørgsmaal levende for ham paa ny Maade. Det hængte sammen med Indtryk fra tre af hans Lærere: Rektor Prof. N. L. Nissen og Adjunkterne P. A. Plum (Biskop Fr. Plums Brodersøn) og J. C. Lindberg. Tidspunktet var hans sidste Skoleaar, da han var

¹) Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Ungdomsliv, 1884, S. 133—136.

Elev i den toaarige øverste Klasse; ti her var det, at Rektor i Græsktimerne gennemgik Matthæus-Evangeliet og søgte at bibringe Eleverne sine »sunde Religionsbegreber« af udpræget rationalistisk eller rettere radikal-neologisk Art; her læste Plum, H. N. Clausens Discipel, »Religion« og indskærpede dem »Selvtænkning« samt roste M.s »Religionsafhandlinger« (Stile), naar de tog »en filosofisk Retning«, og her underviste Lindberg i Hebraisk, men benyttede saavel Timerne som Samtaler udenfor disse til »Propaganda for Grundtvigianismen«. Resultatet blev, at *Lindberg* »drog ham til sig«. I Selvbioografien (I, 20) siger M. ganske vist, at Lindbergs Propaganda ikke gjaldt »den mageløse Opdagelses Misvisning«, men »den *daværende* Grundtvigianisme«, »Hævdelsen af *Lutherdommen* og Fædrenes Tro«. Men dels er dette jo ikke en rigtig Definition af den *daværende* Grundtvigianisme, dels skulde det dog være mærkeligt, om en Agitator af Lindbergs Rang har undladt at gøre opmærksom netop paa Betydningen af det nye Staasted, Grundtvig 1825 havde fundet i sin Kamp mod Rationalismen. Kort forinden omtaler M. da ogsaa netop den »Resonans«, »*Kirkens Gienmæle*« gav baade blandt Lærere og Disciple, saa man debatterede, »om *Clausen* skulde afsættes« eller ej! Men Grundtvigs Paastand om Afsættelse motiveres jo først og fremmest udfra Kirkevidnesbyrdet om *Trosbekendelsens* Sammenhør med Daaben. Den nævnte Karakteristik af Lindbergs Propaganda turde derfor høre til de mange Smaatræk i Selvbioografien, der skal tilsløre for Læseren, at M. har været i Forhold til det *egentlig* Grundtvigske. Selvfølgelig glemmer M. heller ikke at understrege, at Lindberg »som bekendt« havde »et meget ondt Rygte for sin højst uretfærdige, fanatiske og prokuratoragtige Polemik mod Clausen«. Men hvis dette var den *unge* M.s Dom, vilde han dog næppe som Student have sluttet sig til Lindbergs nærmeste Kreds. Bemærkningen om, at Lindberg »ogsaa« havde gode Sider: Tjenstvillighed, Hjælpssomhed og Trofasthed mod Venner,

er ligesaa lidt som hans specielle »Godhed« for M. nok til at forklare, at det blev ham, der i Indflydelsen paa ham sejrede over Rektor og den filosofisk-rationalistisk indstillede Plum.

Allerede her viste det sig, at et medfødt Træk i M.s Karakter var hans *Kampglæde*. Rektors private, faderlige Advarsler mod »Orthodoxie og Obscurantisme« prelede ganske af paa ham; og da, som han siger, »*Orthodoxie og Heterodoxie* var de *eneste* Categorier, vi havde«, og Spørgsmaalet i første Række simpelthen gjaldt: Clausen eller Grundtvig, gled Clausens Discipel, Plum, ganske naturlig for Bevidstheden over i Gruppen »Heterodoksi«. Afgjort var det i alt Fald, at M. allerede i Metropolitanskolen var klar over, at hans Stilling i »Kirkekampen« var paa »Orthodoxiens« Side. Niels Lindbergs Oplysning, at M. hørte til de Metropolitanere, der, sammen med flere Studenter og Kandidater, hver afskrev hans Faders skarpe Indlæg »Om Kristendommens Forsvar i Danmark mod falske Lærere og falske Lærdomme« (senere udgivet i ændret Form 1828), passer saare vel hertil¹.

Forstaaeligt var det da ogsaa, at M. med Iver læste de Skrifter af Grundtvig, som han laante af Lindberg, der samtidig betonedes, at »Grundtvig var det største aandelige Lys iblandt os«. Mindre forstaaeligt er det derimod, saafremt M. allerede da var saa ualmindelig udviklet, som Arildsen mener, han var, at han kan skrive i Selvbiografien: »Meget deraf forstod jeg ikke«, ti »Verdenskrøniken af 1812« og »Dannevirke« m. m. giver i alt Fald ikke særligt Intelligensbesvær. Derimod er det forstaaeligt, at M. rekurrerer til sin daværende *Udviklethed* for at under-

¹) Niels Lindberg, Af Jak. Kr. Lindbergs Papirer (i Histor. Maanedsskrift V, 351). Fr. Nygård, Unge danske teologer fra 1827—1829 (Af Chr. Sigfr. Leys papirer, i »Danskeren« V. 1891, S. 230), omtaler Sagen, men det er uklart, om han her støtter sig paa Leys Papirer (som det havde været godt, om han havde besørget en virkelig Udgave af) eller kun bygger paa Lindberg.

strege for Læseren, at det var Interessen for Ortodoksi og Lutherdom, der førte ham over til Grundtvig og Lindberg.

Dog indrømmer han, at disse Skrifter »fremkaldte et Røre indeni mig«. Og især i hans sidste Skoletid befandt han sig »i en Tilstand ikke blot af aandelig, men tildeels af religiøs christelig Vækkelse«. Dette svarer naturligt til, at Skoledebatten i Anledning af »Kirkens Gienmæle« ogsaa trængte Spørgsmaalet: »Hvad tykkes Eder om Christo, hvis Søn er han?« ind paa Eleverne, »og vi begyndte at besinde os paa, om vi herpaa havde den *rette* Besvarelse«. — Dette dybere og rent personlige Spørgsmaal blev yderligere understreget for ham ved hans Læsning af *Steffens'* Stridsskrift »Om den falske Theologie og den sande Tro«, der var udkommet paa Tysk allerede 1823, og oversat paa Dansk 1825. M. siger (I, 22), at det faldt ham i Hænderne »i denne Tid« (d: hans sidste Skoleaar), men han husker ikke hvorledes; kun var det »uafhængigt af Lindberg«. Det er da muligvis Grundtvigs Anmældelse i hans og Rudelbachs »Theologisk Maanedsskrift« III, der har henledt hans Opmærksomhed paa det. Men muligvis er det hans »uforglemmelige« Lærer, *Poul Møller*, som han »beundrende saa op til«, der har peget paa det for ham, skønt Møller, al sin Begejstring for den »forhexende« Steffens til Trods, »aldeles ikke kunde indlade sig paa den Slags Christendom«¹. — I hvert Fald, Bogen gjorde et dybt Indtryk paa ham.

Vi staar her ved et Punkt, der endog efter Arildsens Opfattelse blev »af *central Betydning* for *hele hans senere Udvikling*«. Den Opfattelse, Forf. gør sig til Talsmand for, kan jeg imidlertid afgjort ikke tiltræde; jeg maa derfor dvæle lidt nærmere ved Sagen, saa meget mere, som jeg maa protestere mod Arildsens Arbejdsmaade her. Da Forf. i Virkeligheden *kun* har Selvbiografien at bygge paa,

¹) F. C. Olsen, »Poul Møllers Levnet« S. 105—06 (P. M. Møller, Efterladte Skrifter VI³, 1856).

maa vi først se paa dens ret nøgterne Meddelelser. M. siger: »heller ikke dette Skrift forstod jeg fra Grunden« (hvad der nu er mindre mærkeligt, da Tankegangen ikke altid er klar, navnlig i den langt fra heldige Oversættelse). Men det tiltrak ham »mægtigt«. Efter kort og rigtigt at have nævnt Steffens' Hovedformaal med Skriftet som en Gendrivelse af Tidens Bortforklaring af Underne i N. T. og af dens Opfattelse af Kristendommen som mytisk, siger M., at han særlig »*fængsledes*« af Steffens' »Betragtning af *Mythologien* og den *digtende Indbildningskraft*, der udspringer af en langt højere Kilde end Forstanden, og hvis Verden er utilgængelig for den blotte Forstand«. Steffens' begejstrede Tale om den *sande* Kristentro og det kristelige Livs »*indre* Erfaringer, *jeg ikke kjendte*«, var ham som »en underfuld Musik« — et Udtryk, der baade er klogt og rigtigt valgt; ti Musiken kan jo gribe umiddelbart, selv om man kun dunkelt aner det Bevidsthedsliv, hvorudfra Komponisten skabte Tonerne; de kan fremkalde øjeblikkelige Stemninger af Uro og Hvile, som kan være én ganske ukendte i det daglige Sjæleliv. — Efter dernæst at have berørt, at Skriftet væsentlig var et Angreb paa Schleiermacher (dette i alt Fald et Udtryk for M.s senere Viden, da Schleiermachers Navn ikke nævnes i Skriftet, og hans Teologi antagelig var Skoleeleven ganske ukendt), siger han sluttelig, at han af *dets Helhed* »fik en *Anelse* om, at der maatte gives en Verdens- og Livsanskuelse, i hvilken Alt, hvad der i Tilværelsen har Betydning, Natur og Aand, Natur og Historie, Poesie, Kunst, Philosophie føier sig harmonisk sammen til et Aandens Tempel, i hvilket Christendommen er det altbeherskende og altforklarende Midtpunkt«. *Formuleringen* af »Anelsens« Indhold anser jeg ganske vist for den gamle M.'s fri Gengivelse, der unægtelig ogsaa mere bringer Tanken hen paa Steffens' berømte Forelæsninger i 1802 end paa Bogen fra 1823; men jeg skal ikke lægge Vægt herpaa, da M. jo udtrykkelig kun taler om en »Anelse« og aldeles ikke an-

tyder, at den dengang havde nogen »central« Betydning for ham (om Grundtvigs Skrifter sagde han dog, at »de fremkaldte et Røre inden i mig, ja en Tilstand, tildeels af religiøs christelig *Vækkelse*«). Men hvad der altsaa »fængslede« ham, var Betragtningen af Forstandens begrænsede Rækkevidde og af Mytologiens og særlig den digtende Fantasis Værdi, hvilket sidste kan stadfæstes af et Forhold, jeg skal komme tilbage til.

Efter Arildsen staar vi da nu »ved det afgørende Punkt i M.s Udvikling«, hvorfor han, som rimeligt er, maa »undersøge Forbindelsen mellem M.s »Anelse« og Steffens' »Tanker«. Desværre foregribes denne »Undersøgelse« straks ved en misvisende Betegnelse for to Hovedæmner, som Steffens' Bog drøfter. Steffens' Bestemmelse af det centralt kristelige kalder Arildsen »den religiøse *Tanke*«, noget der i alt Fald let kan tilsløre, hvad Steffens netop lægger største Vægt paa, nemlig at sand Kristendom *ikke er Tanker, men Fødsel af nyt Liv* i Sjælen. Og hans Udvikling af Forholdet mellem Kristendom og Humanitet kalder Arildsen »den *spekulative Tanke*«, skønt Steffens her netop aldeles *ikke* gør sig til Talsmand for Spekulation under nogen Form, tvertimod har til Hovedformaal at *angribe* dem, der lader Spekulation fastslaa det »væsentlige« i N. T.s Kristendom, for *dermed* at bane Vej for Harmoni mellem det religiøse Liv og Kulturlivet¹. Forholdet mellem Kri-

¹) Meget betegnende siger Arildsen S. 26 »Ifølge den *spekulative Tankegang* i Steffens' Skrift er Tilværelsen en Blanding af godt og ondt« — som om Steffens i sin Konstatoren af dette Faktum i mindste Maade følger spekulativ Fremgangsmaade; det er saa langt fra, at man *vertimod* her maa betegne ham som afgjort Empiriker. Selv de Problemer, Arvesynden og det første Syndefalds Mulighed, hvis Løsning Datiden i saa høj Grad forbeholdt Spekulationen, behandler han udelukkende *praktisk*. Han indrømmer (S. 74), at det første Syndefald er en Gaade, og det kan synes urimeligt, at vi skal bøde for fremmed Skyld, ja Modstanderne mener jo, at Paastanden herom er farlig for Sædeligheden. Gaaden bliver *kun* besvaret praktisk for den *Kristne* — *ikke* saaledes, »at vi kan løse Spørgsmaalet om det ondes Oprindelse«

stendom og de humane Omraader bestemmer Steffens derfor rent *praktisk*, nemlig saaledes, at han hævder, at den Kristne ikke blot uden Skade, men til sin Berigelse kan sysselsætte sig med disse. Hele denne Side af Sagen drøftes i Sammenhæng med hans Redegørelse for de vaktens Tendens til at danne »Brødreforeninger«, i hvilke Kulturlivet fordømmes.

Efterat Arildsen derpaa ved en Mangfoldighed af Citater, der ganske vist *ikke* giver noget tydeligt Billede af Tankegangen i Steffens' Skrift, har genfundet *sine* to Tanker dèr, sammenligner han dem med M.'s »Anelse« og »genkender« naturligvis »Paavirkningen«, dog er der den Forskel, at, hvad Steffens stillede op som »et af *Tidens Krav* til Kristendommen (skønt Steffens kun gør Rede for *sin Overbevisning* om, at »sand Kristendom« meget vel lader sig forene med Kulturinteresse, ja vil beriges derved), det dæmrer for M. som hans *Maal*« (hvad M. jo *ikke* talte om). — Ja i Virkeligheden er her efter Arildsen Tale om *mere* end en »Dæmren«, ti M.s »Psyke« var netop »religiøsspekulativ«, og S. 28 paastaas derfor, at »det *Problem*, som M. paa det daværende Udviklingstrin *var begyndt* at faa Øje paa, har *aabenbart* drejet sig om, hvorledes *han* skulde *forson*e den religiøse og den spekulative Interesse; begge krævede at udfolde sig (Expansion) og at forenes (Synthese) (!). Det spekulative *er* vaagnet (dæmrer altsaa ikke mere), det religiøse dæmrer« (M. havde dog sagt, at han befandt sig i en Tilstand, der mindede om kristelig *Vækelse*). Men, »hvor fandt han sand levende Kristendom forenet med al Tilværelsens brogede Fylde? Hvor gaves en saadan Forening, hvori hans ejendommelige Psyke

(d. v. s. give et videnskabelig tilfredsstillende Svar). Vi formaar slet ikke at *forstaa* det oprindelige Syndefald — *men* vi forstaa jo heller ikke *vort eget* oprindelige Syndefald (S. 75). Men den, der *er* blevet *Kristen*, erkender den dybe Fordærvelse i Menneskenaturen, og denne Samvittighedserkendelse, der er det afgørende, kalder han paa engang »Kristendommens Rod og dens Frugt«. Det er paa *den*, at Omvendelsen, der er Indgang til Igenfødslen, bygger.

kunde finde Hvile? *Da* var det, at Steffens' Skrift . . . faldt paa hans Vej«. Altsaa *nu* er det blevet til, at M.s »Psyke«, *inden* han har læst det Skrift, som han selv siger, gav ham en »Anelse«, har været optaget af at *forsone* »sand levende Kristendom« (som han selv erklærer, var ham noget ukendt som »indre *Erfaringer*«) med sin spekulative Interesse, som M. selv *ikke* har fortalt *noget* om, at han som Skolediscipel var besværet med. — Efter dette kan det jo ikke forbavse, at S. 29 erklærer det for »indlysende«, *naar* man ser paa M.s *følgende* Udvikling, at Anelsen fik *fundamental* Betydning for ham: at det var *Anelsen*, der bestemte hans *Livsmaal* og sikkert ogsaa Valget af det teologiske Studium (mon ikke snarere Steffens' varme Forsvar for et videnskabeligt, teologisk Studium har indvirket paa Valget?). Arildsen kan derfor i det følgende (S. 36 og 38) tale om Student M.s »*brændende* Problem«.

Paa mig virker det imidlertid beroligende, at Forf. efter denne lidet overbevisende Redegørelse for M.s »Problem« i Skoletiden, der »ikke lod hans Psyke finde Hvile«, forsikrer os (S. 30), at »han dog ikke kan siges at have fornægtet *Drengenaturen*«. — Nej, lad os blive ved det forstaaelige, at M. ved at læse Steffens' Skrift yderligere fik den Mening befæstet, at Sammenblanding af Filosofi og Kristendom betyder en Forfalskning af sidstnævnte, og tillige, at digtende Fantasi er en højere Gave end Forstanden. Dette maatte da bestyrke ham i, at hans Plads var i den grundtvigske Lejr, hvis Høvding jo iøvrigt ogsaa betonedes, at i Kristus samles alt, hvad Tilværelsen ejer af værdifuldt, til en Enhed og finder sin sande Forklaring. — Men uafgjort stod ganske vist det Spørgsmaal, om han selv virkelig ejede den Tro, som baade Grundtvig og Steffens pegede paa som den sande, da navnlig den sidstes indre Erfaringer (Genfødselen) var ham noget ukendt.

Arildsen har selvfølgelig paapeget, at M. i Skoletiden var højst optaget af literær-æstetisk Interesse og ikke

mindst af *Øhlenschläger*. Men han glemmer at notere, at M. i den Sammenhæng omtaler Komponisten *A. P. Berggreen*, der laante ham *Øhlenschlägers* Værker, som han var »enthusiastisk« for. *Berggreen* boede efter sin Regens-tid i to Aar som Logerende hos M.s Moder. For en kommende Student, der tilmed havde særlig musikalsk Interesse (senere, da M. i Wien traf *Lenau*, opflammedes denne hans Interesse atter mægtigt), maatte dette Bekendskab med Studentsangens egentlige Grundlægger (han komponerede bl. a. ved Regensjubilæet *Melodien* til »Kong Christian lægger ned sit Sværd«) have særlig Interesse. — Men foruden at være en fremtrædende Mand i Tidens Studenterliv — noget, som altid interesserer Latin-skoleelever, der nærmer sig *Artium* — var den aandslivlige og elskværdige *Berggreen* en begejstret dansk *Romantiker* paa æstetisk og musikalsk Omraade. *Øhlenschläger* og *Weyse*, som han begge kendte personlig, var hans Idealer, og han begejstrede da atter M. Denne skrev selvfølgelig ogsaa Digte, og *Berggreen* satte endda *Melodier* til dem. Da *Berggreen* langt senere optog disse i sine »Samlede Kompositioner« II, sendte han Biskop M. Værket som Minde om »to gamle Venners Ungdomsliv«. I sit Takkebrev af 2. Jan. 1870¹ udtrykker M. sin Glæde dels ved at genlæse sine »ubetydelige« Digte (som han iøvrigt har Fornemmelsen er blevet »forbedrede«), da de »levende tilbagekalder hine uforglemmelige Dage af vort Samliv, da den virkelige og store *Poesi*, nemlig *Øhlenschlägers*, oplod sin Verden for mig«; dels ved *Melodierne*, der »gav mig Gjenklang i mit Øre under Læsningen (thi endnu kan jeg læse *Noder*)«, saa »de Timer, da jeg sad hos Dem ved Klaveret, bliver nærværende for mig med alt det Anelsesfulde og Drømmende, som bevægede sig i mig, og med alle de Fugle, som jeg dengang havde i Luften«. — Efter dette forstaar man maaske ogsaa, hvorfor M. brugte Ordet »Musik«, da han skildrede sine Følelser ved at læse om

¹) C. Skou, *Andreas Peter Berggreen*, 1895. S. 31 f.

de ham personlig ukendte »indre Erfaringer« i Steffens' Skrift.

Her staar vi da sikkert ved noget af det, der dengang mest optog M. — ved Siden af »Kirkekampen« *mod Spekulationens* og Rationalismens Omtydninger af den historiske, oprindelige Kristendom. Angrebet paa Spekulationen mødte ham under forskellig Form, men med samme Styrke og brændende Nidkærhed hos Grundtvig og Steffens, og betog ham og ildnede ham til Kamp for Ortodoksien. Besvær med at »forsone« »den spekulative Tanke« med »den religiøse« er derimod *ikke Spor af Grund* til at antage, har besværet M. — Derimod maa man vel, naar man ønsker Klarhed over, hvad der særlig optog M.s Interesse i hans sidste Skoleaar, ikke glemme »de Extra-pensa i Latin og Græsk«, som den ærgerrige Elev »paa egen Haand og ved privat Flid« lagde op til Artium. Ti, at den Examen, der skulde føre den fattige Enkes Søn ind til Studenterlivets forjættede Land, kunde blive saa straalende som muligt, har utvivlsomt været en Hovedsag for ham.

*

*

*

III. STUDENTERAARENE

Ligesom Selvbiografien *sammendrager* ogsaa Arildsen Behandlingen af M.s »Studenter- og første Kandidataar« (1827—34) under ét (Kap. 4). Dette er afgjort uheldigt for den, der ønsker Klarhed over M.s *Udvikling* saavel i personlig som i videnskabelig Henseende. De første friere Ungdomsaar, der følger efter Overgangsalderen, er baade fysisk og aandeligt en særpræget Grotid for det egentlig personlige Liv. Dette ytrer sig paa den ene Side i umiddelbar Trang til Nyorientering overfor herskende Anskuelser, paa den anden Side i Tilbøjelighed til Ensidighed i egne Meninger. Navnlig for den unge Akademiker er disse Aar en afgjort egenartet, aandelig Væksttid. Lige op til vor

Tid, men ikke mindst tidligere, da Studenterne udgjorde en fra andre unge saa stærkt afsondret Stand, har det frie Kammeratliv med jævnaldrende Studiefæller og Venner frembudt særlig gunstige Vilkaar for at udvikle personlige Interesser og givet stærkt virkende Impulser i Retning af at danne sig egne, som oftest vel uforgribelige Meninger ved Diskuterings af de Spørgsmaal, der mest optog Tiden — i alt Fald indenfor den særlige Horisont, som Universitetslivet afgrænsede. Paa den anden Side er det et Faktum, at Forholdene for en Udvikling til virkelig *videnskabelig* Forstaaelse og Klarhed, selv hvor det gælder Omraader, der har éns specielle Forkærlighed, ligger helt anderledes i en Lære- og Begyndertid, hvor Studenten er optaget af den første Gennemarbejdelse og Tilegnelse af et Stof, som, hvor sammenhængende og tilrettelagt det end er, dog endnu er ham nyt og uoverskueligt, end i en Tid, hvor han i alt Fald har erhvervet sig en virkelig Oversigt over de forskellige Discipliners Betydning og Indhold og er naaet til en saglig Indsigt m. H. til den Behandling, de Spørgsmaal, der har vakt hans særlige Interesse, hidtil har faaet.

Dette er saa almenkendt, at man unægtelig kunde vente, at en M.-Biograf i det mindste vilde gøre et *Forsøg* paa at udrede, om hans Materiale frembød Mulighed for en selvstændig Behandling af M.s *Studentertid* og hans *Kandidattid* for sig. Intet saadant er sket i Arildsens Bog — men man maa ganske vist straks indrømme, at han ogsaa har vanskeliggjort sig denne Opgave, eftersom han jo, som det fremgaar af det forudstaaende, opererer med en saa ualmindelig tidlig modnet M., at denne allerede før sin Studenterexamen gaar om, ikke blot med fuld Klarhed over sin ejendommelige »Psyke«, men med et vanskeligt og »brændende« videnskabeligt Problem. Det hedder derfor (S. 34) sammenfattende om Tiden 1827—34: »for tilfulde at forstaa M.s Udviklingsgang . . . er det nødvendigt at holde sig klart for Øje hans *Psyke* og hans

Maal. Og da han selv har bestemt sin Psyke som religiøs-spekulativ« — hans religiøse og spekulative Interesse var endda »sammenvoxet« —, saa kunde hans Sjæl kun »finde Hvile«, hvor begge Interesser blev imødekommet. Denne »Indstilling« bestemmer da i *Studenter-* og *Kandidattiden* hans videnskabelige Problem, der »krævede sin Løsning«; hvilket atter er identisk med, at »hans tvillingforenede (!) religiøs-spekulative Interesse fordrede Tilfredsstillelse«. Men dette skete ikke »i en Haandevending«; derfor forløb hans Udvikling i disse Aar endog ad noget labyrintiske Omveje. Han maatte »gære ud« for at finde sit *eget* Standpunkt. Dette viser imidlertid ogsaa hans Selvstændigheds-trang; han kunde ikke blive Partigænger i nogen »Skole«, men maatte forholde sig *eklektisk* overfor Tidens Aandsstrømninger. Men tillige forstaar man her af, at han i Aarene 1827—34 har svinget mellem de største Modsætninger: ungdommelig Lystighed og sjælelige Kampe med *vedvarende Uro* og (som én af hans bedste Venner, J. H. Paulli, udtrykker det) »*Tvivlens svære Kampe*«.

Skønt Martensen unægtelig ved sin Behandling af Aarene 1827—34 under ét ikke gør det klart for Læseren, hvad der af det fortalte angaar Studentertiden, og hvad de nærmest følgende Aar, maa jeg dog sige, at den Opfattelse, Arildsen har gjort sig til Talsmand for, absolut ikke er Udtryk for M.s eget Syn. Har M. end af bestemte Grunde ønsket at tilsløre Forhold, som det, biografisk set, er af Vigtighed at faa tydeliggjort, ét har han i alt Fald ikke gjort. Han har ikke gjort Forsøg paa at give sin Læser Indtryk af, at han, da han kom til Universitetet, var saa færdig og fuldmoden, at han havde Klarhed over sin Psyke og sit Maal. Men heller ikke har han skildret os sit aandelige Liv i Studentertiden som præget af svære religiøse Kampe. Og kun, naar man, som M. gør, ser tilbage over hele Livsudviklingen, kan man opfatte ham som den overlegne Eklektiker. Hele Billedet af M.s Udvikling i Studentertiden *fortegnes*, naar man betragter det ud fra Arild-

sens Forudsætninger — ganske bortset dets psykologiske Urimelighed.

Allerede en Prøve af et Par Enkeltheder i Selvbiografien vil vise, i hvor høj Grad Arildsens Opfattelse trænger til Revision. — M. skildrer først sin Studentertid som kirkeligt og religiøst præget af Vækkelsen ved Grundtvig og Mynster (I, 25—26). I saadanne Tider, siger han, stereotyperes nogle for hele Livet, andre faar Stød eller Impulser til videre Udvikling. I *hans* Individualitet var der imidlertid, »som min nu tilbagelagte Bane viser, en Drift til ikke saa meget at blive Discipel af en enkelt Lærer . . . som at uddanne mig en Overbevisning og et Standpunkt, som jeg kunde kalde mit Eget«. Men faktisk indrømmer han samtidig, at »Driften« *dengang* i alt Fald ikke værnede ham mod en »Søgen« »ad Omveje, der endogsaa vare noget labyrinthiske«. Hele det følgende viser klart, at han netop med »det labyrinthiske« særlig sigter til sit daværende nære Forhold til *Grundtvigs* Lejr og til sin Miskendelse af *Mynsters* Værd. Her er aldeles ingen Tale om noget videnskabeligt Problem, heller ikke om personlige Tvivl, Uro eller svære sjælelige Kampe. Naar han, som Arildsen nævner, et Sted i en tidligere Sammenhæng (I, 26) havde talt om »at gjære ud«, gjaldt det heller ikke Tvivl eller svære sjælelige Kampe — det var den begyndende grundtvigske Vækkelse i Skoletiden, der »behøvede længere Tid for at gjære ud« — en Tid, hvis Grænse vel netop er hans Brud med Grundtvig.

»*Problemet*« nævnes overhovedet først I, 54 og som *Begrundelse for*, at end ikke Læsningen af *Mynsters* Betragtninger af 1833 førte ham nærmere til denne. Paa *det* Tidspunkt (da han altsaa var teologisk Kandidat) var der i ham »en vedvarende Uro, en Higen og Søgen. Jeg maatte søge Løsningen af *mit eget Problem*«. *Dengang* var det nemlig, at han »søgte Eenhed af Tro og Erkjendelse«. Og *da* var det, at hans religiøse »*Interesse*« (han taler *ikke* om sin »Psyke«) i den Grad var sammenvokset med hans spekula-

tive »Interesse«, at allerede Mynsters reservede Holdning overfor Spekulationen forklarer den gamle M., at han ikke blev »Mynsterianer«. Men da han i det foregaaende (i en af sine for Memoireværket saa ejendommelige Karakteristikker) netop har fremhævet, hvor dyb og klar Mynsters religiøse Forstaaelse var, tilføjer han: »Heller ikke havde jeg dengang *Modenhed* til fuldelig at erkjende Mynsters Storhed som Ordets Forkynder og som Repræsentant for christelig og menneskelig Dannelse. Dette skulde først gives mig paa et *senere* Tidspunkt«. Med andre Ord, han tager her selv Afstand fra sin daværende religiøse Udvikling. Sagen var vel netop, at for *ham* drejede det sig dengang om en religiøs »Interesse«, men for Mynster om *Sjælens Forhold til Gud*«, som M. just udtrykker det. M.s Uro og Higen gjaldt derimod Løsningen af et videnskabeligt *Problem*. De »svære Tivvlens Kampe«, Paulli taler om i et Brev fra 1837, er der ikke Spor af positiv Grund til at henhøre til Tiden før 1834, — *tværtimod*. Paulli fortæller jo om, at M. »har gaaet i Skole hos Hegelianere og er først gennem Tivvlens svære Kamp kommet tilbage til det ene Fornødne«¹. Men man kan virkelig ikke kalde M. »Hegelianer« i 1827—34 (det gør heller ikke Arildsen selv), og endnu mindre vil man udfra hans Prædikener fra Pastorseminariet (1833—34) eller hans Guldmedaljeafhandling kunne hævde, at han *da* var naaet til, hvad Paulli forstod ved det »ene Fornødne«. Paulli omtaler den M., der har Udenlandsrejsens Udvikling bag sig. — Arildsens Hovedsyn paa »Udviklingen«, for saa vidt det angaar M.s *personlig-religiøse* Forhold, mangler fyldestgørende Vidnesbyrd, og for saa vidt det gælder hans *videnskabelige* Udvikling, spærrer det paa Forhaand for klar Erkendelse af noget, der *virkelig* kan kaldes Udvikling. Det er ogsaa ubegribeligt, hvorledes Arildsen kan henhøre Udtrykket »labyrintisk« paa den, saaledes som han forestiller sig den. Ser vi nu nærmere paa Arildsens Skildring af M.s Liv

¹) I Sthyrs Theol. Tidsskrift IV, 470.

i 1827—34, konstateres først: Okt. 1827 Examen artium med Udmærkelse (M. »indkaldt«), derefter hans Immatrikulation og Indskrivelse i Studenterkorpset samt Valg af Øhlenschläger til »Privatpræceptor«. Der gives en kort Udsigt over Tidens æstetiske Aandsliv med Kampen om Øhlenschlägers Digtning, en Strid, der efter Arildsens Opfattelse dengang vakte større Opmærksomhed end Kirkekampen! Om det teologiske Fakultet siges saa, at det indtog »ingen ledende Stilling i de førende religiøse Bevægelser«, og dets videnskabelige Værdi var vel »respektabel, men ikke særlig fremragende«. Derpaa følger en kort Karakteristik af Fakultetets Lærere; men nogen Redegørelse for det daværende teologiske Studiekursus' Anlæg eller for Lærernes Gennemførelse af Undervisningsplanen gives ikke¹. Heller ikke gøres noget Forsøg paa *selvstændigt* at undersøge, hvori den videnskabelige og religiøse »Værdi« af disse Læreres dog »respektable« Indsats bestaar. Det synes Arildsen at være nok for deres Vedkommende at give negativt Svar paa det Spørgsmaal, han (S. 35) erklærer, hans Undersøgelse *først og fremmest* maa dreje sig om, nemlig om »de daværende Universitetslærere evnede at imødekomme M.s religiøs-spekulative Trang — hvilket jo atter er sat som identisk med at løse hans »Problem« for ham!

Før det egentlige teol. Studium laa Forberedelsen til »anden Examen«; og Arildsen er dog saa velvillig ikke at forlange Problemet løst under dette Kursus. — Ved hans Omtale af *Sibberns* Timer er her indløbet en Unøjagtighed, som det er af stor Vigtighed for Undersøgelsen af M.s »Udvikling« at konstatere. Arildsen har gennem de bevarede Tilhørerlister godtgjort, at M. i Rusaarets 2. Se-

¹) 1. Nov. 1831 blev Studieplanen, der er beregnet for 3 Aar og nøjagtig gør Rede for »den nyttigste Ordning« for Studenternes Anvendelse af Tiden, bekendtgjort dem (trykt i Tidsskrift for Kirke og Theologie I, 1832, S. 305). Af Forelæsningskatalogerne fra de tidligere Aar kan ses, at Planen ikke repræsenterede noget særlig nyt.

mester hørte Sibbern i ikke mindre end 9 Timer ugentlig, fordelt paa 3 Forelæsningsrækker over Logik, Psykologi og »Kristendomsfilosofi«. Men han burde efter Lektionskatalogen dels have gjort opmærksom paa, at Logiktimerne var *Afslutningen* paa en Forelæsning fra Vintersemestret 1827 med Examinatorier over det gennemgaaede (hvor-efter man dog vel maa antage, at M. ogsaa har hørt Sibbern i 1. Semester), og dels at »Kristendomsfilosofien« *ikke* var en Forelæsning, men *disputatoriske Øvelser* (altsaa for »provectiones») over »Hovedpunkter af den kristne Religion«. Selvom M. da virkelig har været til Stede ved disse, har han selvfølgelig manglet aldeles væsentlige Forudsætninger for at kunne deltage i dem, navnlig da han jo *ikke* forud havde hørt Sibberns *Forelæsninger* over Kristendomsfilosofien. For en Student, der end ikke havde Sibberns Rus-Forelæsning i Psykologi bag sig, kan Overværelsen af de nævnte »Øvelser« i alt Fald næppe have været særlig videnskabeligt udbytterig¹.

Efter Selvbiografien (I, 24) udøvede da Sibbern heller ikke nogen særlig Indflydelse paa ham i Rusaaret. *Derimod* omtaler M. ganske vist *senere* (I, 61 f.) sit store Udbytte

¹) Gennemgaar man Lektionskatalogerne, ser man, at Sibbern vekslede mellem at behandle sin Stilling til Kristendommen i Forelæsninger og Disputationer. Antagelig var det i alt væsentligt de samme Spørgsmaal, begge Rækker behandlede, selv om Sibberns Anmeldelse formes noget forskelligt. Som *Forelæsning* annonceres Vinter 1825: »Kristendomsfilosofi« (uden Angivelse af Timetal); Vinter 27 tilbyder han sine Tilhørere *Valg* mellem »Fundamentalfilosofien« og »Kristendomsfilosofien« (2 Timer); Vinter 31 hedder Forelæsningen »de psykologiske, metafysiske og etiske Spørgsmaal, der har størst Betydning for Belysningen af den kr. Lære« (nu 3 Timer); Vinter 33 og 34 gentages atter den udvidede Forelæsning som »Kristendomsfilosofien«. — *Disputationerne* anmeldes i Vinteren 26 som »Behandling af Hoveddogmer og Forskrifter i den kr. Religion i metafysiske og etiske Diskquisitioner«, Sommer 28 som »Filosofiske Disputationer over Hovedpunkter i den kristne Religion« og Vinter 29 atter »Metafysiske og etiske Diskquisitioner over Hovedpunkter i den kr. Lære« (alle i 2 Timer ugentlig).

netop af *Forelæsningen* om »Kristendomsfilosofien« (3: i Vinteren 1831—32)¹. Dengang indbød Sibbern ogsaa i Lektionskatalogen »de commilitones, som mundtlig vil forhandle med mig i mit Hjem om filosofiske Æmner«, til at mælde sig. Denne Indbydelse har M. sikkert fulgt og kom derved Sibbern personlig nær. *Nu* var han ogsaa rustet til større Forstaaelse for hans Synsmaader, da han nemlig i Vinteren 1830 havde hørt hans »Fundamentalfilosofi«.

Efter en Note (31) til S. 40 hos Arildsen synes det, at Tilhørerlisterne for *Øhlenschlägers* Vedkommende ikke findes. Øhlenschläger forelæste i Vinteren 1827 om Shakespeares tragiske og komiske Typer og i Sommeren 28 gennemgik han den nyeste tyske Poesi, der jo ogsaa optog M. stærkt. Med den brændende Interesse, M. havde for Øhlenschläger, hvem han jo ogsaa valgte til sin »Privatpræceptor«, turde det da være mere end sandsynligt, at han ogsaa har hørt disse Rækker. Da *Rahbek* videre i det første Semester læste over Øhlenschlägers »Væring« (og derefter over andre af hans Tragedier efter Tilhørernes Ønsker), ligger det ogsaa nær at antage, at M. har fulgt disse Forelæsninger.

Vender vi os nu til M.s *teologiske Studium*, vil det være praktisk først at dvæle ved de Paavirkninger, han var Genstand for *udenfor* Fakultetsforelæsningerne. Baade Selvbioграфien og M.s Livsskildring i Universitetsprogrammet 1838 siger, at han havde begyndt sit teologiske Studium privat i Rusaaret. Som M. selv fremhæver, blev Grundtvigs Kampfælle, Dr. *Rudelbach*, hans første Vej-

¹) Den Omstændighed, at Arildsen ikke har forstaaet, at M.s Om-tale gælder Sibberns Forelæsning i 1831—32, har sikkert bidraget til at bibringe ham den Tanke, at M. allerede i sit Rusaar var vundet for den spekulative Filosofi og fængslet af et særligt »Problem«. Yderligere har naturligvis M.s Udtalelse i hans Brev af 26. Jan. 1856 til Sibbern (jfr. Arildsen S. 509) om, at han i hele sin Studietid »næsten udelukkende« har »forfulgt Theologiens spekulative Side« og den rene Filosofi, indvirket i samme Retning; men M. maa her tænke paa den Tid, han begyndte sit egentlig *videnskabelige* Studium.

leder. Han imponerede M. baade ved sit Ydre, sin uhyre Lærdom og sit uhyre Bibliotek; han hjalp ham baade med dogmatiske, exegetiske og historiske Spørgsmaal og orienterede ham i teologisk Literatur. Særlig raadede han M. til at studere et eller andet Hovedværk paa egen Haand og foreslog ham da *Marheinekes* »System des Catholicismus«, men fraraadede en Begynder *Schleiermachers* Dogmatik, »som han omtalte med Agtelse«. — Arildsen har nu sikkert Ret i, at Rudelbach bestyrkede M. i den Opfattelse, »at den positive Tro, som den hl. Skrift og den kr. Kirke bekender, er den eneste sande og frelsende«. Men Arildsen har desværre ikke gjort sig klart, hvad en saadan Opfattelse betød for Rudelbach og maatte betyde for M. Imidlertid tilføjer Arildsen: »Vejledningen« varede »kun kortere Tid« (R. rejste dog først April 29 til Tyskland), og han tilføjer: »man kan *ikke* i M.s *Teologi* tale om et Rudelbachsk *Hovedislæt*«. Iøvrigt har M. næppe heller her kunnet vente (!) at finde det forløsende Ord paa sit brændende Problem« (!), ti Rudelbach »betragtede Idealismen (Hegelianisme) som skilt fra Kristendommen ved et svælgende Dyb, en Opfattelse der jo (!) var M.s Higen stik imod«¹.

¹) Da Hypotesen om »Problemet« ikke støttes af noget sikkert Vidnesbyrd fra M.s Studenteraar, svæver ogsaa Paastanden om hans »Higen« i Modsætning til Rudelbachs »Opfattelse« i Luften. — Underlig nok har imidlertid Arildsen ikke følt det mærkelige i, at den spekulativt-fjendtlige Rudelbach anbefalede M. et Værk af en Forfatter, der netop var stærkt præget af *Idealismens* Filosofi. Ganske vist var det ikke *Marheinekes* »Grundlehren der chr. Dogmatik« (1819), der er saa stærkt præget af Indflydelse fra *Schelling* og *Daub* (i 2. Udg., »Grundl. d. chr. D. als Wissenschaft« fra 1827 viste Marheineke sig endog allerede som *Hegels* erklærede Discipel), som han foreslog M. at læse (da M. senere kom til Berlin, var han allerede »ret velbekendt med den« jfr. I, 85). Men »System des Catholicismus« var dog ogsaa, ligesom *Marheinekes* andre kirkehist. Arbejder, præget af den idealistiske Filosofis Indflydelse. — Han hører nemlig til Datidens systematiserende Historikere, der betragter de historiske Fænomener som nødvendige Udtryk for den immanente Idéverden. Hovedvægten i det paagældende Arbejde

Man ser allerede her Skavanken ved at belyse M.s *Ungdomsudvikling* ved »Islæt« i hans senere *Skrifter*. I en Bio-

lægges paa, at Katolicismen ligesom Protestantismen er en nødvendig Udformning af Kristendommens Væsen; overfor det væsensfælles træder da Forskellen tilbage som noget sekundært. — Værket staar derfor i stærk Modsætning til det danske Arbejde, der 1825 blev Udgangspunktet for »Kirkekampen«, H. N. Clausens »Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«, som jo netop betragter de to Kirkesamfund som principielt adskilte, idet Katolicismen er en Forvanskning af Kristendom, der ikke »slutter sig til Christus ved noget aandigt, indre Baand, men ved et historisk, udvortes«. Jeg tvivler ikke om, at den Tilslutning fra Studenterne, som Grundtvigs Angreb paa Clausen skaffede denne, har været stærkt medvirkende til Rudelbachs Anbefaling til M. af at læse Marheinekes Bog. Ved at læse denne har han haabet, at det ogsaa for M. skulde staa klart, at Clausens Teologi var »ukristelig Gnosis«, et »Produkt af Spekulation«, og Bogen et »Affald af den uægte Naturfilosofi«; »hvad der i den kaldes videnskabelig Aand, er intet andet end en blot Forflygtigelse af al historisk Sandhed og Visshed« (jfr. Indledningen til hans Anm. i Theol. Maanedsskrift III). — Marheinekes Værk var et Forarbejde til hans »Symbolik«, der objektivt vil sammenligne Kirkernes Lærebegreb paa Grundlag af »Kristendommens Kilder og Grundvolde« (jfr. M.s træffende Skildring I 86: Marheinekes Forstaaelse for »Eenheden, consensus«, fremkaldte »en levende Anskuelse af den ene, almindelige Kirke i de confessionelle Forskjelligheder«). — Clausen citerer i sit Skrift kun Marheinekes Bog faa Steder, mest for at tage Afstand fra den, og sigter vel ogsaa til den, hvor han sluttelig (S. 819) bl. a. angriber en Protestantisme, »hvor Kirkefædre og Scholastikere tjene som Troens Piller i Stedet for Jesus og Apostlene«. I alt Fald hørte Marheineke til dem, der tidlig lagde stærk Vægt paa *Patristik* og *anerkendt* Kirkelære; Grundtvig mente endda at have en Støtte i ham for sin Forstaaelse af Trosbekendelsen (jfr. Theol. Maanedsskr. III, 274). — Uden Hensynet til Clausen forstaar man i alt Fald ikke, at Rudelbach ikke snarere anbefalede M. Marheinekes Reformationshistorie, som han (ib. XIII, 71) kalder »den herlige Fremstilling af Reformationshistorien«. — Naar Rudelbach omtalte *Schleiermachers* Dogmatik »med Agtelse« til M., stemmer det for saa vidt med hans Bemærkninger om den i Fortalen til »Theol. Maanedsskrift« (I, 10—11), men i Anmeldelsen af Clausens Bog lyder ganske vist andre Toner om den berømte tyske Teolog (jfr. III, 91), ti naar han (ib. 180) kalder ham Clausens »philosophiske Dalai-Lama, af hvis gnostiske Spekulationer han (Cl.) venter sig en hel Gjenfødelse af Protestantismen«, tyder det i alt Fald paa, at »Agtelsen« er svundet stærkt ind!

grafi gælder det om at fastslaa, hvad der *paa en vis bestemt Tid* betyder noget for den biograferede, og naar M. netop efter Arildsens Opfattelse har gennemgaaet »en labyrintisk Udvikling«, maa han regne med, at vigtige aandelige »Islæt« for én Periodes Vedkommende er forsvundne i en følgende. — Da Arildsen nu véd fra Fr. Hammerichs »Levnetsløb«, at M.s Begejstring for Rudelbach gik saa vidt, at Kammeraterne først ved Drilleri fik ham til at holde op med at »vride munden, se bister ud, sætte benene skæft og tale efter Rudelbach«¹; og da vi af M. selv hører, at han indbødes til Selskabelighed hos Rudelbach, hvor han endda var sammen med selveste Grundtvig, og véd, at han vedblivende lige til hans Bortrejse fra Danmark stod ham nær, er der virkelig Grund til at antage, at Paa-virkningen i 1½ Aar fra en saa særpræget Personlighed, der tilmed »imponerede« M., ikke har været ringe. Der er særlig Grund til at lægge Vægt paa ét Moment, som M. ganske »forglemmer« at fortælle, og som Arildsen har oversat: M. sammen med hans Ven Fr. Hammerich hjalp Rudelbach med at udarbejde det udførlige Register paa ikke mindre end 60 Sider til »Theologisk Maanedsskrifts« 13 udkomne Bd.² Det forudsætter et meget indgaaende Studium af hele Rækken med dens mange, for Forstaaelsen af Partiforholdene i Teologi og Kirke saa vigtige Afhandlinger.

Allerede Registrets Anførelse af Æmner som: »Aabenbaring, Bibel, Christendom, Christne, Christus, Evangelium, Fornuft, Forsoning, Kirke, Rationalisme, Retfærdiggørelse, Troen, Theologie, Troes-Bekjendelse, den apostolske« vil minde om Tidsskriftets Præg; og følger man

¹) Fr. Hammerich, Et Levnetsløb, 1882, S. 187.

²) Sammesteds S. 188. Rudelbach redigerede det fra 1825—26 sammen med Grundtvig; da denne 1826 sattes under Censur alene. Grundtvigs interessante »Efterskrift« til sidste Bd. er mærket: »Maa trykkes.. I Kjøbenhavns Politiret den 6. Aug. 1828. Holm«. Bindet var antagelig først færdig i Slutningen af Aaret.

Henvisningerne, vil man hurtig forstaa de Synsmaader¹, der er blevet levende for M. i hans første Studenteraar enten ved Afhandlingerne, ved Rudelbach personlig eller ved den Kreds, han omgikkes, der netop havde samme Farve.

Ganske naturlig finder vi derfor M. blandt Bidragyderne til den Sølvpokal, en lille Kreds af Grundtvigske Teologer sammen med enkelte Lægmænd skænkede Rudelbach som et Udtryk for deres Taknemlighed mod Udgifveren af Theol. Maanedsskrift, den Augsburgske Konfession og Apologien m. m., »den Mand, der, til Harme for Herrens Uvenner, først . . . føjede sit Navn til Grundtvigs« . . . og »hvis ærlige Tro Herren udrustede med mandig Kraft og sjælden Lærdom«. Bidragyderne lovede ham med Guds Hjælp at »bevare Troen, hvis Vidne han var iblandt os«². Trods sin Fattigdom ofrede M. 3 Rdl. til Indsamlingen, og han var selvfølgelig til Stede ved Afskedsfesten, 4. April 1829, hvor hans Ven, Student S. Ley overrakte Rudelbach Bægeret, hvorefter alle de c. 30 tilstedeværende

¹) Tag et Par Personnavne: »Clausen, H. N. . . . Recapitulation af de Punkter, hvori Clausens Lære strider mod den lutherske Kirkes . . . Har hos de Wette lært at give sin Universalisme et christeligt Skin«. — »Hornemann, Cl. Frees, Om hans Saducæisme . . . Om hans uchristelige Fortolkning af det gl. T.« — »Baader, Fr., den hegelske Begrebsphilosophies Repræsentant i München«. — »Schleiermacher sætter sig udenfor Christendommen« o. s. v.

²) Chr. Sigfr. Leys Ord i Indbydelsen (Febr. 1829) til at være med i Hædersgaven (jfr. »Danskeren« V, 232 f., »Af Leys Papirer«). Af de 33 Bidragydere er 15 Teologer; ved Afskedsfesten, som holdtes 4. April 1829 hos Leys Fader, Skrædder Ley i Boldhusgade, hvor Rudelbach boede de sidste Dage inden Opbrudet, var bl. a. Grundtvig, Lindberg, Assessor Spandet og Teologerne Ludv. Kr. Müller, Martensen, Georg Jensen og Laurent til Stede. Foruden disse 4 Teologer findes bl. Bidragyderne Teologerne: Hassenfeldt, L. D. Hass, Kateket Siemonsen, L. Gericke, L. C. Hagen, I. L. W. Hansen, C. F. Kragerup, Schade, Sognepræst P. Fenger, L. S. Borring samt Ley. Blandt Lægmændene er den senere for sit Sammenstød med Stiftsprovst Clausen bekendte Skomagermester Aborre, Grosserer Hammerich (Fr. H.s Fader) og M. P. Kierkegaard (Søren K.s Fader).

drak af det, først Grundtvig. Rimeligvis hørte M. ogsaa til de unge, der Dagen efter ledsagede Rudelbach til Roskilde Kro¹.

Det havde da i høj Grad været ønskeligt, at Arildsen, der jo med god Grund betragter det som hørende til sin Opgave at belyse »Tilstande i dansk Aandsliv«, havde benyttet Lejligheden til her at gøre Rede for Forholdet mellem *Rudelbach* og de Mænd, der nu var eller skulde være M.s Lærere, saa meget mere, som M.s Forhold til dem netop tydelig nok bekræfter, at Rudelbach og den Grundtvigske Kreds' Indflydelse har været stærkt bestemmende for ham. Ganske vist er Arildsen saa hensynsfuld mod kundskabsøgende Læsere at henvise dem i en Note (S. 37) — iøvrigt en af de mange, der paa en baade forvirrende og irriterende Maade bunker Henvisninger af ganske heterogen Art sammen — til Rudelbachs »Dom over dansk Universitetssteologi« paa en Del Steder i »Theol. Maanedsskrift« og »Evang. Kirchenzeitung«; men om *Dommens Indhold* bliver Læseren ikke underrettet, og, hvad der maaske er endnu mere beklageligt, ikke om dens »*Modtagelse*«, d. v. s. om Rudelbachs Anseelse i Universitetskredsene.

Sagen er jo, at det teol. Maanedsskrift — som Grundtvig ogsaa saa skarpt understreger i sin yderst interessante »Efter-Skrift« (XIII, 182—212; her giver Gr. en klar Redegørelse for sin »Opdagelse« og for, at Rudelbach *ikke* delte denne Opfattelse) — *ikke blot* vilde bekæmpe en Rationalisme, der bestred gammelkirkelig Tros- og Bibelopfattelse som »*ukristelig*«, men ogsaa Tilhængerne af »det akademiske Sammensurium«, der hævdede, at man skal »være human

¹) J. R. Stockholm, Andreas Gottlob Rudelbach, 1875 (Særtryk af »Kirkel. Kalender for Norge«, 2. Aarg.) S. 40. Et fuldt Indtryk af Rudelbach faar man først, naar man ogsaa tager Hensyn til hans opbyggelige Skrifter og den lille Bog om J. F. Oberlin (1828), som han udgav for at »vække, begeistre, oplive, belære baade dem, der danne sig til og er i det hellige Embede«.

mod Troens videnskabelige, *alvorlige* Fiender og kun fare i Harnisk mod de Syns-Maader hos *Med-Christne*, der mishager en, og da især mod dem, der stride *for Troen*! Overført paa Forholdene fór Maanedsskriftet derfor ikke blot løs paa gamle Hornemann og stillede reelt P. E. Müller og H. N. Clausen i Baas sammen med ham som »*uchristelige*«, men *ogsaa* paa Jens Møller og hans »Theol. Bibliothek«, der i dets Øjne repræsenterede det nævnte »Sammensurium« ved sin mæglende Stilling¹. Ti, som Grundtvig sammesteds (S. 207) bemærker: »*At Krig*, lige-saa-vel i aandelig som i kjødelig Forstand er en sørgelig *Nødvendighed*, saalænge Lys og Mørke drages om den Verden, de umulig kan enes om; at Christi Kirke mindst af Alt kan have Fred i Verden, og at det er naragtigt at føre Krig med Spyd som Halm-Straaer, det lærer den daglige saavel som den sekulariske Erfaring«. Og Rudelbachs Artikler og Anmeldelser i Maanedsskriftet, for ikke at tale om andre samtidige Indlæg fra hans Haand (1828 hans Prædiken »De falske Propheters Kiendetegn« og Stridsskriftet mod Clausen »Saul blandt Propheterne«), viser klart, at *han* fuldtud delte Grundtvigs Opfattelse af den *hensynsløse Krigs Nødvendighed*; og hvem der ikke var med ham, var *han* imod!

At han hermed lagde sig ud baade med »Ultra'erne« og de mæglende, baade med de akademiske Teologer og med Gejstlige, viser »Modtagelsen« tydelig nok. Men værst blev det, da Rudelbach i 1827 (anonymt) begyndte en Artikelrække om danske Forhold i Hengstenbergs »*Kirchenzeitung*«, som straks paa Grund af Indhold og Stil er-

¹) S. 202—03 afviser Grundtvig »den *Bibliothekske* billige, humane, exemplariske Beskedlighed, der selv om den uchristeligste Bog (∴ Clausens store Værk fra 1825) til Slutning siger: »den indeholder meget, som fortæner at prøves, meget som bør billiges . . . adskilligt, som maa misbilliges og forkastes. Imidlertid bør Forfatterens gode Hensigter, varme Iver og store Flid aldrig miskiendes« (Ordene var ikke J. Møllers, men tiltraadt af ham; de var hentet fra en Anmeldelse af dav. Lektor Fogtmann i »Dsk. Lit. Tidende«).

kendtes som hidrørende fra ham. Hans ensidige Bedømmelse her af Udviklingen hos os fra 1797 af, med de skarpeste Domme ikke blot over Oplysnings-Neologerne, men over P. E. Müller og H. N. Clausen, og med de sædvanlige Spark til Jens Møller og andre »moderate« samt med en Glorifikation af Grundtvig, hvis Betydning Rudelbach rigtig nok bestemte som »sæcularisk«, medens Mynsters erklæredes for »temporær«, idet det samtidig fastsloges, at *hans Tro* havde tabt »den sande Nerve, Livsfylde og Kraft til Modstand«, og hans Prædiken, trods dens Klarhed og Inderlighed »ikke altid var levende, ikke altid aabnbar« Kristendommens *sande Gehalt*«, ja »undertiden kun overfladisk berører de bibelske Grundbegreber«, hvorfor »han ei heller var den Mand, der drog de dybe Furer« — alt dette, og ikke mindst den forvrængede Fremstilling af Fakultetets Forhold til Grundtvigs Dimisprædiken 1810 gav Anledning til et *Generalopgør* i Theol. Bibliotheks XV Bd. (1829), der sammen med Tidsskriftets Bind forud og efter tydelig viser, hvor bevægede Forholdene var herhjemme, og hvor isoleret Grundtvigs Venner stod. En saa positiv Teolog som *Fogtmann* drog skarpt i Felten for at forsvare den saa højtagtede P. E. Müller og hans nylig (1826) udkomne Dogmatik, der jo viste hans afgjorte Bestræbelser for at nærme sig det positivt bibelske. Paa den anden Side drog ansete Mænd, der bestemt tog Afstand fra Grundtvigs og Rudelbachs Angreb paa Clausen, denne sidste alvorlig til Regnskab for hans Udtalelser om Skriften, Underne og om Luther — saaledes Stiftsprovst Dr. theol. *Rasmus Møller* (Poul Møllers Fader) og Provst *Engelbreth* — og Clausens »Erklæringer« i den Anledning kendemærkedes af en saadan Ophidselse, at han snart nødtes til formelle Retraktationer. — Den af Eftertiden i videnskabelig Henseende saa uretfærdig bedømte Jens Møller søgte under alt dette med sin sædvanlige »Billighed« at gøre Ret og Skel til begge Sider. Han hævdede selvfølgelig, at »den rationale Supernaturalisme«, han re-

præsenterede, var den ægte bibelske, ti den gik den rette Mellemvej mellem »Rationalismen«, der brød alt gammelt ned uden at forstaa dets Værdi og tilrettelagde Skriftindholdet efter filosofiske Synspunkter, og Ortodoksien, der krævede gammel Teologi, som blot var Menneskemeninger, værdsat som det var hl. Skrift. Men han maatte klage over, at man fra *begge* Sider forkastede dette Standpunkt med samme »Ukærlighed« og Ringeagt. — Men *Liv* var der dermed kommet i Teologien, og særlig bemærker man, at Spørgsmaalene om *Filosofiens* Ret til at bestemme om Troens Indhold, om Principerne for Skriftens Fortolkning og om Psykologiens Betydning for Troslivets Karakter er blevet brændende.

Det er saaledes i en Tid, hvor *Ophidselsen* var udpræget og *Partirammerne* snævre, at M.s første Studenteraar falder. Hvor *han* stod dengang, kan ikke være tvivlsomt. Skolens sidste Aar havde jo i hvert Fald gjort ham klar over, at Tidens Hovedspørgsmaal var: »*Orthodoxie eller Heterodoxie*«. Og naar han, som paavist og indrømmet af Selvbiografien, sluttede sig nær til Mænd som Rudelbach og Lindberg (en Mand, om hvem den herskende Mening dømte endnu strengere) og havde sine nærmeste Venner blandt ivrige Grundtvigianere, kan der for enhver, der har sat sig ind i de virkelige Tidsforhold ikke være Tvivl om, at han vedkendte sig at være »orthodox« : *Grundtvigsk*. Hans Forhold til hans Universitetslæreres Undervisning kan, som jeg senere skal komme tilbage til, kun bekræfte, at han delte »Partiets« Dom om Fakultetets Lærere, og Forholdet eller rettere *Manglen* paa ethvert Forhold til Mynster taler ligesaa tydeligt eller i Virkeligheden *afgørende*. — Men ligesaa klart er, at et Grundtvigsk Standpunkt *udelukker en Student M. med filosofisk-spekulativ Interesse*. Saalænge M. virkelig følte sig hjemme i det nævnte Milieu, var det givet, at en religiøs Spekulation, der mente sig berettiget til at behandle det Trosindhold, Grundtvig identificerede med den sande (∴ den oprinde-

lige) Kristendom, som altsaa ikke erkendte, at filosofisk Tænkning *intet* har at gøre med et *historisk* Spørgsmaal, maatte staa for ham som formasteligt Overgreb.

Det *afgørende* Spørgsmaal m. H. til M.s Ungdomsudvikling er da: *naar* har han, der begyndte — ikke som en overlegen »Eklektiker«, men som en afgjort *Partigænger*, brudt med Grundtvigianismens Syn paa Kristendommens historiske Indhold? Eller, hvad der praktisk talt bliver det samme: *naar* har han ændret sit Syn paa Tidens Filosofi, saaledes at han ikke i Spekulationen saa et Overgreb mod sand Kristendom?

Vi er saa heldigt stillede, at vi i alt Fald med tilnærmelsesvis Sikkerhed kan fastslaa, naar hans Interesse for Filosofi og Spekulation tog saadan Fart, at Konsekvensen blev en hel ny Udviklingslinie. Det følgende vil vise, at hans Grundtvigske Periode absolut *ikke ophørte med Rudelbachs Bortrejse* i April 1829, men i hvert Fald *maa regnes indtil Vinteren 1831—32*. Og selv da eftervirkede de Grundtvigske Tanker saa stærkt i en Overgangstid, at det vel maa anses for tvivlsomt, om han i 1832 har været klar over, hvilke Konsekvenser den nye Paavirkning, der begejstrede ham, i Virkeligheden indebar. I alt Fald er det givet, at hans nærmeste Venner *først efter* hans teologiske Examen forstod, at hans nye Udvikling bar ham over i »Heterodoksiens« Lejr.

Som Forholdene ligger, kildemæssigt set, er det *Fr. Hammerichs* Selvbiografi (»Et Levnetsløb« 1882), der særlig yder os de supplerende og korrigerende Meddelelser, som gør, at M.s Grundtvigske Periode og dens Afvikling, som Selvbiografien i alt Fald efter Evne søger at tilsløre, træder nogenlunde klart frem for os. Meget betegnende for dette »tilslørende« er det allerede, at M. i »Af mit Levnet« overhovedet kun én eneste Gang nævner Hammerich og dette ganske »en passant«. Han fortæller, at han paa et vist Tidspunkt i Aftentimer læste Partier af Johs. v. Müllers

berømte »Allgemeine Geschichte« sammen »med yngre Venner af den Grundtvigske Retning, deriblandt — saavidt jeg husker — Brødrene Hammerich, med hvilke jeg dengang oftere samledes«. Denne Bemærkning, der ikke just aander stor Varme for Ungdomsvennen, dækker imidlertid over et endog særdeles intimt Venskab og stadigt Samvær i *hele* M.s Studentertid.

Hammerichs Selvbiografi udkom Aaret efter 1. Bd. af »Af mit Levnet«, og det tør formodes, at Bogens Meddelelser om Ungdomsvennen Martensen er blevet læst med nogen Forlegenhed af Memoireforfatteren M. — Det mærkes, at en Historiker har skrevet Bogen. Den har en fastere kronologisk Ramme end »Af mit Levnet«, og den fortjener særlig Paaagtelse som Kilde, da Hammerich allerede i de paagældende Aar gjorde Optegnelser om sit Liv (jfr. S. 251), ja skrev Dagbøger (S. 252), som han ogsaa paaberaaber sig i Skriftet. Det havde været heldigt for Arildsens Bog, om han i stærkere Grad havde gjort Brug af det.

Om Forholdet til M. meddeler Hammerich følgende. Allerede i sit Rusaar, da M. endnu var Skolediscipel, traf Hammerich M. (186); men deres nærmere Bekendtskab daterede sig fra Efteraaret 1827, da H. som Underofficer i Studenterkorpset »tillærte« Rekruten M. (152. 186)¹. Noget derefter mødtes de hos H.s Skolekammerat, den ivrigt Grundtvigske, teol. Student *H. A. Laurent*, som M. jo ogsaa vedkender sig som Ven. Fælles Studium og gensidig Sympati førte nu hurtig saa at sige til Uadskillelighed. M. blev Stamgæst i H.s velstaaende Hjem, og »de saas stadig, tit hveranden dag i 5—6 år« (187). H. droges mod M., ikke blot, fordi han »forenede dybsind og skarphehed i sjælden grad«, og »der var meget af det digteriske i hans natur«, men fordi fælles Begejstring for Øhlen-

¹) Om Øvelserne, der varede i 3 Uger og endte med Præsentation paa Nørrefællede og følgende Marsch gennem Byen, se G. F. A. Graae, Gamle Minder, i Personalhist. Tidsskr. 4. R. I, 250.

schläger og Fællessyn paa Grundtvig og Rationalismen bandt dem sammen. — »Den omgang blev mig og min broder kilden til såre meget godt.«

Grundtvig selv var i Aarene efter Hof- og Stadsretsdommen atter i »Vintersæde i Studerekamret«, og ingen af de to Venner vovede sig frem til ham (de tidligere omtalte to Gange, M. var sammen med ham, turde han ikke tale til ham); men *Rudelbach* »blev deres mand« og navnlig M.s. H. fortæller, som allerede omtalt, om M.s Bestræbelser for at tilegne sig hans Minespil og Gang, ligesom han absolut maatte have en »Ziegenhainer« ligesom Rudelbachs (186). Tilsammen hjalp de ham med det store Register til »Theol. Maanedsskrift«. Sammenkomsterne hos *Lindberg*, som M. (I, 26 f.) specielt dvæler ved, taler H. ikke særlig om. Derimod om den fælles Vennekreds, der var rent Grundtvigsk. Selvfølgelig behandledes her baade Spørgsmaal og Personer med ungdommelig Ensidighed og Selvbevidsthed. M. var, som H. siger, tilbøjelig til at »give den overlegne«, hvilket baade lagde sig for Dagen i hans ironiske Smil og i hans *kategoriske Domme*. Hans »Yndlingsudtryk« var: »Han er, hvad man kalder et kvæg! Der siges intet om, at Udtrykket alene beholdtes Kammerater.

Vennerne søgte dog ogsaa at dygtiggøre sig fagligt. H. fortæller (S. 187), ligesom M., om det latinske Disputereselskab, bestaaende af Grundtvigske Studenter, der samledes hos *S. Ley*, og hvor det gik akademisk til med Afhandling og Teser, forelagt af en Præses, angrebet af Opponenten og forsvaret af Respondenter¹. I dette »Sel-

¹) Æmnerne var dog ikke altid teologiske. Hammerich f. Eks. skrev om Poesi, og ved en Lejlighed drøftedes Schillers »Räuber«. — Ley var Kredens egentlige Leder og efter hans Papirer (jfr. »Danskeren« V, 228 flg.) fortæller Fr. Nygård, at man ogsaa drøftede »de brændende livsspørgsmål«. Men særlig var man optaget af *at deklamere*; Ley var fremragende som Deklamator og beundredes af Vennerne. Det samme gjaldt hans Oplæsning af Digterværker for en mindre Kreds i Skrædder Leys Dagligstue; M. var stadig Tilhører derved. Om Sommeren van-

skab« udmærkede M. sig især som Opponent. Af og til kom der Gæster, saaledes cand. theol. (senere Dr.) *F. Zeuthen*, der stod det Hammerichske Hus nær og dengang var stærkt beundret af Frederik Hammerich. Han var i Okt. 1827 hjemkommet fra et Ophold i Breslau hos sin Onkel Steffens og havde paa Gennemrejsen »hospiteret« hos Schleiermacher, Hegel og Neander i Berlin. Han var særlig opfyldt af Beundring for den førstes Personlighed¹, var iøvrigt optaget af filosofiske Interesser og kirkeligt paa Vej fra Grundtvig til Mynster. Zeuthen selv fortæller² om sit første Møde med M. i Disputereselskabet (det holdtes efter hans Sigende den Aften hos stud. theol. Laurent). Æmnet var *Grundtvigs Opfattelse af Trosbekendelsen*, og M. optraadte da som *Forsvarer* for den, Zeuthen som Opponent. Naturligvis kan intet afgjort sluttet af M.s, maa-ske paa Tur tildelte, Rolle som »Respondent«; men paa den anden Side lader dette Standpunkt sig vel forene med hans daværende Beundring for Grundtvig og Lindberg og det viser i alt Fald, modsat Selvbiografien, at han dengang særdeles vel kendte Grundtvigianismen som noget andet end Fastholden af ægte Lutherdom. — Derefter saas M. og Zeuthen hyppig hos Hammerichs, og antagelig er det fra Zeuthen, at M. fik den Prædiken af *Schleiermacher*, som han ved en af Sammenkomsterne hos Lindberg i sit ungdommelige Hjertes Uskyld omtalte som »deilig«, hvilket indbragte ham en »alvorlig Tilrettevisning« fra denne (»Af mit Levnet« I, 27). Naar M. imidlertid i denne Sammenhæng tillige taler misbilligende om »Partiaanden« ved disse Sammenkomster hos Lindberg, neutraliseres i alt Fald dette historisk set ved hans samtidige Bemærkning om, at »vi sad og udslyngede vore Angreb paa Rationalismen, der krydredes ved Anecdoter, sigtende til at gjøre Ra-

drede de unge Teologer ud til Frederiksberg Have, hvor Ley læste op for dem. M. var ogsaa her stadig med, og skal som gammel have talt til N. Lindberg om Leys aandfulde Oplæsning derude.

¹) *Zeuthen*, Mine første 25 Aar (1866), S. 98 f. ²) *Ssteds* S. 130.

tionalisterne (nemlig Stiftsprovst Clausen og Prof. Clausen!) latterlige!¹. Her taler Partigængerer tydeligt!

Hammerich omtaler ogsaa de Sammenskudsgilder, Vennerne holdt hos *Laurent* (189). Her var det M.s staaende Bravournummer »at give os en Johannsen« : persiflere den bekendte Hauptprediger ved St. Petri, Dr. theol. J. C. G. Johannsen som Prædikant. Han havde til Grundtvigianernes Forbitrelse (ikke mindst Rudelbachs) 1826 faaet den teol. Doktorgrad og var en ivrig Grundtvigianer-»Fresser« (som navnlig hans Skrift »Ueber das Treiben der Zeloten in Kopenhagen«, 1832, viser).

H. fortæller os ogsaa, at »M. deltog, naar vi som frivillige blænkere gav et lille plaf med i den kirkelige kamp« (188). Her sigter han til Vennernes Optræden i Anledning af en ikke nærmere bestemt Prædiken af *Mynster*. — I sin Selvbiografi (I, 46) omtaler ogsaa M. denne Sag, *men* ganske vist paa sin Maade! Han har gjort Rede for, at Mynster dengang *ingen* Indflydelse havde paa ham (hvad der er yderst forstaaeligt, da de Grundtvigske Kredse, som før omtalt, betragtede Mynster nærmest som en frafalden, fordi han ikke havde taget Grundtvigs Parti mod Clausen), men tilføjer saa, at *denne ene* Prædiken »hos mig efterlod et blivende og uudsletteligt Indtryk indtil denne Dag«. »Aldrig har jeg hørt af nogen Anden og faaer vel ingensinde at høre en saadan Talen til Hjertet, forenet med en saadan Tankeklarhed, et saadant Villien bevægende Personlighedsindtryk«. Derpaa fortæller han om den »heftige Forbittrelse,« en Passus i denne Prædiken (indledet med en Advarsel mod »den vilde Krafts tomme Bulder«) vakte hos »Grundtvigianerne«, fordi den mindede dem om Mynsters Afvisning af »Kirkens Gienmæle« i hans Prædiken 1825 om »De christelige Viisdom« (den skarpe Dom deri over Grundtvigs Skrift finder M. straks Anledning til at betegne som uimodsigelig træffende!). *Men* nu

¹) Selv den elskelige, men sære *Sibbern* morede det dengang M. at latterliggøre (jfr. Fr. Hammerichs *Levnetsbog*, S. 144—45).

hører vi imidlertid det forbavsende hos Hammerich, at *netop M. var med* blandt disse forbitrede »Grundtvigianere«, der endda henvendte sig til »Adresseavisen« med en Opfordring fra »flere theologiske Studenter« til Mynster om at udgive sin Prædiken. Herved vilde nemlig et offentligt Angreb paa ham muliggøres. — Noget andet er, at det ikke tiltalte M., at Laurent, der afleverede Opfordringen, havde været nødt til privat at opgive Redaktionen de paagældendes Navne — men med i Komplottet var han altsaa. I Leys Papirer har Sagen ogsaa været omtalt. Det viser sig, at Martensen foruden at forglemme noget væsentlig ved »Nachspielet«, har husket galt m. H. til Prædikenens Sted og Tid. M. siger, det var »Mynsters Afskedsprædiken fra Frue Menighed, da han var kaldet til Slotskirken« (o: blev Konfessionarius, Maj 1828); men Prædiken holdtes 6. Sept. 1829 i Slotskirken. Da Mynster ikke reagerede paa Opfordringen, opfordrede »nogle andre unge Theologer« ham paany til at udgive Prædikenen »eller dog offentligen at erklære sig i denne for alle Christne højst vigtige Sag«. Herpaa svarede Mynster 24. Sept. 1829 i Adresseavisen: han havde ikke talt om den kirkelige Kamp *i vort Fædreland*, men »om de indre Bevægelser i Christi Kirke i Almindelighed« — hvilket atter gav Hassenfeldt, Georg Jensen og Sigfr. Ley Anledning til at sende Mynster et privat Brev, der fastholdt den første Paastand¹. — Det »uudslettelige Indtryk indtil denne Dag«, som M. omtaler, kan i alt Fald hverken siges at have haft *øjeblikkelige* eller snarlig paafølgende Virkninger; ti, som før nævnt (jfr. S. 156), endnu 1833 var M. utilgængelig for religiøs Indflydelse fra Mynster, og de nærmest følgende Aar fjernede ham vel snarest endnu mere fra denne. Det forholder sig da aabenbart med »Indtrykket« paa samme Maade som med Selvbiografiens Omtale af visse »Anelser«; udfra Slutningsresultaterne er deres »Virkninger« rigtige nok.

¹) Af Leys Papirer (Danskeren V., 238—41).

Efterat M. havde indført sin Skolekammerat, Juristen *Bornemann* hos Hammerichs, dannedes imidlertid en endnu snævrere Vennekreds, hvori ogsaa Hammerichs yngre Broder, Martin, der var blevet Student i 1828 og ligesom Broderen var Teolog, optoges. Disse fire var Grundstokken, ti M. og Bornemann blev nu Hammerichernes »daglige Omgang« (S. 190). De to Brødre indførtes da ogsaa i Bornemanns Hjem (hvor M. færdedes regelmæssig)¹, og om Søndagen foretog man Udflugter sammen. Men »Fællesmødestedet« var dog Frederik H.s Værelse, hvor det gik livligt til med Debatter. Tonen var stærkt kritisk, ti de unge har jo gerne deres uforgribelige Meninger om Tidens brændende Spørgsmaal. Navnlig blev »tidens literære frembringelser i alle retninger« drøftede i alvor eller skæmt . . . sarkasmer hørtes ligesaa ofte som grunde«. Bornemann og M. var saaledes »skaanselsløse« i deres Kritik af Inge-
mann; de vakte H.s Forstaaelse for Heiberg og tilsammen sværmede de for *Goethe*. H. bemærker, at Bornemann var en endnu skarpere Dialektiker end M., dertil vittig og stridslysten; han havde speciel Interesse for Filosofi, Æstetik og Teater. At *religiøs* Inderlighed har betydet noget særligt for Kredsen, faar man derimod ikke mindste Indtryk af. — Enkelte andre af det større Vennelag sluttede sig til, særlig *Laurent*, maaske ogsaa Grundtvigianeren *L. D. Hass*, som H. senere i Anledning af hans og M.s samtidige Examen nævner som hørende med til »vor Omgang« (S. 274); men sikkert ogsaa *F. Zeuthen*, som H. (S. 185) henregner til »vor nærmeste kreds«. »Hvor mange ungdomstanker er ikke her født til verden! . . . Jeg tænker altid med glæde paa vort samliv i idéernes verden; kun én gang i livet er vi unge« (S. 193). — Men inderligst var

¹) Jfr. Martensen I, 80 f.: i Bornemanns Hjem spillede de unge Hovedrollen. Tonen var »mere end almindelig fri«; Konversationsæmnerne var saavel Politik og Æstetik som »Dagens Nyheder« og behandledes ofte i »muntre og gemytlige Drøftelser«; stærkt optaget var man af Teatret.

dog Forholdet mellem Frederik H. og M. — i 5—6 Aar, gentager han, holdt de saaledes sammen. *Intet* antyder, at M.s Stilling overfor de kirkelige Spørgsmaal eller overfor Fakultetet divergerede fra Hammerichs, og at denne, trods nogen Kritik, helt og fuldt følte sig hjemme i Grundtvigsk Lejr og ikke mindst stod *ganske afvisende overfor Fakultetet*, er klart nok. — Han tog ganske vist allerede i April 1830 teologisk Embedsexamen; men da han blev i Byen og fortsatte med Studier, gjorde dette ingen Forandring i Forholdet.

Indtil April 1830 (H.s Examen) mærkes overhovedet ingen Ændring i Vennekredsens Indstilling til Tidens Spørgsmaal. Derefter spores ganske vist en Forskydning i Interessesfæren, men *først* hos H., der jo var færdig med Fagstudiet. Han oplevede, som han siger, »en storm- og trængselstid« (S. 224), vendte nærmest Teologien Ryggen (S. 223) og svingede mellem, om han skulde blive nordisk Historiker eller naturfilosofisk og religionshistorisk Digter. Berømmelsesattraa havde grebet ham; han »vilde blive til noget i verden og vidste ikke hvad«! »At mine venner, med undtagelse af Zeuthen og min broder, ikke syntes at kende en sådan kamp, undrede mig. *De plejede ellers ikke at gå så stille med det, der rørte sig i dem*, som jeg«¹. Digterdrømmen bragte efterhaanden H. ind i et ligefrem aandeligt Vildrede. En afgørende Vending indtraadte først i Okt. 1832 (S. 266); da han for Alvor tog fat paa de historiske Studier med en Disputats om et nordisk, kirkehistorisk Æmne som Maalet. I *denne Mellemtid* var det, at M. foreslog ham *Kampen mellem Kristendom og Hedenskab* som en værdig Opgave for en *Nutidens* Digter (S. 204);

¹) Naar Arildsen (S. 56) opfatter M. som »den dybest set ensomme og indesluttede Yngling« svarer det absolut ikke til Skildringen hos Ungdomsvennen; men noget Tilhold i M.s Selvbiografi har det heller ikke. M.-Billedet i H.s Bog er i alt Fald tegnet klart og levende; vi staar her overfor en virkelig ung Mand, begavet, men umoden, med levende, især æstetiske Interesser, men hverken dybt religiøst bevæget eller spekulativt betaget.

H. forfattede saa et Par religiøse Dramaer og noterer, at det første blev fuldendt i Sept. 1831 (S. 236). Da han forelæste Stykker af disse Værker for Vennerne, fandt de »velvillig Modtagelse«, og »M. gik helt og fuldt ind paa det«. »En *spekulativ verdensbetragtning*, sagde han, lærer os, at ethvert talent gør sin nytte i verden«. Samtidig viste han H. en Romance, han havde digtet, som H. fandt »smukt holdt i en tungsindig tone« (S. 243).

Jeg omtaler dette ikke for at markere, at M. fortsat snyltede paa Poesiens Omraade, men af Hensyn til det ejendommelige *Helhedssyn*, hans nævnte Udtalelse lægger for Dagen. Om ægte Forstaaelse for Digtning vidner ikke just disse tørre Ord; men man kan ikke nægte, at de tyder paa, at M. nu var optaget af andre Tanker, end da han, antagelig i Slutningen af 1830 eller Begyndelsen af 1831, foreslog H. som en særlig for en *Nutidsdigter* værdig Opgave at fortsætte Grundtvigs Digtning om Kampen mellem Hedenskab og Kristendom. Saa vidt vi kan se af H.s Bog, maa M.s Udtalelse om den spekulative Verdensanskuelse sættes til *Tiden mellem Sept. 1831 og Okt. 1832*. Men dette stemmer ganske med den paaafaldende Kursvending i Vennekredsens Interesse, vi kan konstatere tog Fart i *Vinteren 1831—32*. Tidens *filosofiske* Begejstring havde nu for Alvor grebet dem.

Hammerichs Tanker om at digte »naturfilosofisk« hængte klart nok sammen med *Zeuthens* stærke Interesse for Stefens og Schelling, og interessant nok fortæller H. om, at han foruden »ivrigt studium« af disse Filosofer ogsaa læste *Böhmes Aurora* (S. 227). Men snart afløstes Privatstudiet af et *regulært Universitetsstudium*. Prof. *Sibbern* »blev ham nu en vigtig mand« (S. 230). Han fulgte hans »friske, tanke-dybe forelæsninger over metafysik, æstetik, patologi og kristelig filosofi«. Som Tilhørere sammen med sig nævner han foruden Broderen: Zeuthen, Bornemann og *Martensen* samt Zeuthens Ven Laub og Birkedal, uden at det dog kan anses for givet, at samtlige hørte *alle* de nævnte Ræk-

ker. Eftergaar man Lektionskatalogerne, ser man, at Sibbern i Vintersemestret 1830—31 (foruden sin Rusforelæsning over Psykologi) læste over »Filosofiens Fundamenter« samt tilbød, saafremt der var Deltagere, at gennemgaa »Poesi og Æstetik«. Vi véd (jfr. Arildsen S. 41), at M. var med til »Fundamentalfilosofien« (som maa være den Forelæsning, H. kalder »Metafysik«)¹. Om det samme var Tilfældet med Forelæsningen over Æstetiken, som sandsynligvis maa være holdt, eftersom Sibbern i det følgende Semester tilbød, »om ønskes«, at gennemgaa *anden* Del af Æmnet, maa staa hen². Men, hvad M., som tidligere nævnt, selv lægger den store Vægt paa, var Forelæsningen i Vintersemestret 1831—32, som han, ligesom H., kalder »Kristendomsfilosofien«, medens Sibbern dengang annoncerede den som »de psykologiske, metafysiske og etiske Spørgsmaal, der har størst Betydning for den kristne Lære«. Den gav »os, som hørte den og kun var en lille Kreds, *usigelig meget*«. Deltagernes Faatal tyder paa, at den næppe har været ganske let at følge³. H., der indrømmer, at hans Ævner ikke laa for Spekulation, havde da ogsaa mest ud af »Patologien«, hvormed han vel sigter til den samtidig holdte Forelæsning over Psykologien⁴. Men vigtigst var maaske, at Sibbern i dette Semester indbød interesserede Studerende til sit Hjem, for dør at drøfte filosofiske Æmner. Denne Indbydelse maa i alt Fald M. have fulgt, ti han fik overhovedet nu Adgang til Sibberns Hjem og traadte

¹) Jfr. Sibberns Breve, II (1866), S. 134, hvor Sibbern selv siger: »Fundamentalphilosophien er det, man egentligen kalder Metaphysik«.

²) Sibberns to andre Rækker i dette Semester (Logik og Psykologi) var Rusforelæsninger.

³) Da Biskop Brammer som ung Kandidat hørte Sibberns Forelæsninger over »den kristelige Theologies Filosofi«, var der til Slut kun 3 Tilhørere! (G. P. Brammers Ungdomsliv, 1884, S. 163).

⁴) 1828 havde Sibbern udgivet 2. Del af sit »Udkast til en Psychologie« med den særlige Titel »Psychologisk Pathologie«. Hele Værkets Fællestitel er: »Menneskets aandelige Natur og Væsen«; 1. Del udkom 1819.

ham saa nær, at det fik største Betydning baade for hans personlige Liv og hele Studieretning¹.

H. omtaler ogsaa, at han hørte *Poul Møllers* Forelæsning over den *nyere* Filosofis Historie (S. 230), der ligeledes holdtes i Vinteren 1831—32. Han nævner ikke, at M. var med her, og efter Arildsen overværede denne først Møllers Forelæsninger 1833. Det er unægtelig mærkeligt, at M. har ladet Lejligheden til at høre sin »uforglemmelige Lærer« fra Skolen, der havde en saa høj Stjerne hos Sibbern, gaa fra sig, tilmed naar hans første, egentlig videnskabelige Forelæsning skulde tjene til at supplere Sibberns Undervisning². Dette kan maaske tyde paa, at hans ensidig filosofiske Interesse endnu ikke i Vinteren 1831—32 var slaaet *fuldt* igennem, eller at det i alt Fald først er efter hans Examen, at Spekulationen betager ham i saa afgørende Grad — selv om den forømtalte naive Udtalelse om Digtingens Værd jo viser, at han allerede i Vinteren 1831—32 optraadte blandt Vennerne som Talsmand for »den spekulative Verdensanskuelse«. Da Poul Møller i Vinteren 1832—33 læste over »den metafysiske Videnskabs nuværende Standpunkt«, var M. selvfølgelig med (jfr. Arildsen S. 57), og her har det sikkert ikke manglet paa Anbefaling af *Hegel*, som Poul Møller dengang var stærkt optaget af.

Endnu maa tilføjes, at Vennekredsens filosofiske In-

¹) I Sommersemestret 1832 læste Sibbern (foruden over Propædeutik for Russerne) over Teologisk Æstetik og over Biologi. Da M. i dette Semester var optaget af Examensforberedelsen, har han vel ikke deltaget i disse Rækker; derimod hørte han atter Sibbern i Vinteren 1832—33.

²) Poul M. Møller blev, efter nogle Aars Virksomhed ved Universitetet i Christiania, ansat (fra April 1831) i Kbhn. dels for at deltage i Undervisningen til Filosofikum, dels for at holde Forelæsninger for ældre i Vintersemestrene og særlig om Filosofiens Historie, »hvorved hans Virksomhed kunde supplere Sibberns, efter dennes eget Ønske«. (F. C. Olsen, P. M. Møllers Levnet, S. 142, i Efterladte Skrifter af Poul M. Møller, VI,³, 1856).

teresse sikkert ikke mindst er blevet opflammet af *F. Zeuthen*. Han boede nu paa Borchs Kollegium, hvor han forberedte sig til at tage Magistergraden i et filosofisk Æmne og allerede begyndte at optræde som Forfatter af filosofiske Afhandlinger. At særlig M. er traadt ham nær, fremgaar dels af, at Zeuthen valgte ham til sin Respondens, da han disputerede i Febr. 1833, dels af, at Zeuthen indbød ham sammen med Bornemann og Hammerich'erne til at deltage i et lille udvalg, videnskabeligt Selskab. Dette omtales baade af Hammerich (S. 251) og af Zeuthen selv¹, men mærkelig nok ikke af M. Zeuthen erindrer imidlertid ikke, om Selskabets Møder holdtes i Vinteren 1829—30 eller senere; men af Sammenhængen hos Hammerich synes det bestemt at fremgaa, at der maa tænkes paa Tiden mellem Sept. 1831 og Okt. 1832; og da Zeuthen flyttede bort fra Kollegiet i Marts 1832, vises vi atter hen til Vinteren 1831—32. Paavirkningen fra en saa særpræget og selvstændig tænkende Personlighed som Zeuthen har næppe været uden Betydning for M.² Men ved Siden af at stimulere de yngre Venners filosofiske Interesse, kan han sikkert antages at have paavirket dem ved sin nu stærkt fremtrædende kritiske Stilling overfor Grundtvig og hans fanatiske Beundrere. Hammerich indrømmer det direkte (S. 273). Zeuthen kendte Grundtvig personlig og kom i hans Hjem, men fandt nu »Atmosfæren trykkende« her baade paa Grund af den Mangel paa Aandsfrihed, denne og Lindberg viste overfor Anskuelser, der ikke

¹) »Mine første 25 Aar«, S. 132.

²) Hvis man vilde følge Arildsens Metode og søge efter »Islæt« i M.s senere Skrifter, kunde man bl. a. pege paa, at Zeuthens Disputats netop bæres af samme Grundtanke som M.s senere: at Filosofiens absolute Autonomi paa religiøst Omraade maa afvises. Metoden maa imidlertid anvendes med største Forsigtighed paa Omraader, hvor Mulighederne i Virkeligheden er mangfoldige. Men navnlig giver den jo ikke Svar paa, om Islæts-Optageren har hyldet de paagældende Meninger paa det tidligere Tidspunkt, hvorom man i Biografien ønsker Viden.

stemte med deres, og paa Grund af den Maade, hvorpaa de dominerede deres unge Tilhængere¹.

I et Afsnit, der kronologisk indrammes af den personlige Oplevelse i Okt. 1832, som gav Hammerich Kraft til for Alvor at tage sit kirkehistoriske Studium op, og af Fortællingen om de forargelige Haandgribeligheder, det kom til i Frue Kirke i Dec. 1833 ved en Daabshandling, foretaget af Stiftsprovst Clausen², fortæller saa H. om, hvorledes de Venner, der hidtil havde holdt saa trofast sammen, nu *fjærned* sig fra hverandre. Endnu ved Gildet for M. og Hass efter deres teologiske Examen i Slutningen af Okt. 1832 var »*hele den grundtvigske Kreds samlet*«; det holdtes paa Walkendorfs Kollegium hos Laurent (S. 275). Umiddelbart forinden Omtalen heraf har H. *sagligt* gjort Rede for, hvoraf det kom, at hans og M.s Veje skiltes, men Meningen er næppe, at det anførte *tidsmæssigt* ligger før Examenen. Klart er det imidlertid, at Divergenserne allerede er kommet til Syne *inden Udgangen* af 1832.

Først fastslaar han, at M. stadig var den af Vennerne, hvis Omgang var ham »lærerigest«. Som Spørgsmaal, de nu særlig drøftede, nævner han: Forholdet mellem Kultur og Kristendom, den kristelige Karakter, Tanken om noget immanent fysisk i Gud, Frihedens Væsen og Historiens Maal. M.s Udtalelser herom gav ham Anelse om en ny »aandelig« Teologi netop paa et Tidspunkt, da han selv mest havde fjærnet sig fra Teologien, og som gammel har forskellige Afsnit i M.s »Etik« mindet ham om disse Samtaler. Efter M.s Anbefaling læste han nu ogsaa Skrifter af Schleiermacher, Marheineke og Twestens. — *Men »vore*

¹) Zeuthen, Et Par Aar af mit Liv (1869), S. 13 flg. Hans Skildring af Grundtvig og Disciplene minder iøvrigt meget om M.s i Selvbiografien (I, 35 flg.). M. paaberaaber sig ogsaa Zeuthen; hans særlige Forargelse over de unge Grundtvigianeres Fordømmelsesdomme over Schelling bringer i Erindring, at netop Zeuthen særlig havde interesseret Vennekredsen for denne Filosof.

²) Om Begivenheden fortælles i Nord. Kirketidende 1833. Nr. 50, Sp. 826—32.

veje begyndte imidlertid at skilles ad«. »Uenighed var der nok af, egentlig strid aldrig. En let ironisk ytring kunde falde, videre gik M. ikke«. Dog hver havde nu sine Synsmaader og Fremtidsplaner. M. droges mod tysk Filosofi og fjærnedede sig fra Grundtvig; og saa kommer vel det afgørende: »han *viste sig nu i Mynsters og Clausens kredse*; fremfor alt var *Schleiermacher* hans mand; det så man året efter, da han med et tysk digt fejrede Tysklands navnkundigste teolog, der kom til København« (altsaa Sept. 1833). »Ogsaa *Hegel* traadte indenfor hans synskreds« — hvilket H. sætter i Forbindelse med Heibergs Programskrift af 1833. En Prædiken af Grundtvig, der angreb Heiberg og Hegel, forargede nu M.

Det er saaledes aldeles tydeligt, at Divergenserne mellem M. og H. var til Stede allerede i Aaret før Schleiermachers Besøg hos os; men selv om M. en enkelt Gang har været Gæst hos Prof. Clausen inden sin Examen (jfr. nedenfor), kan man ikke sige, at han »viste sig i Mynsters og Clausens kredse«, før *efter* han var blevet Kandidat, og vi har ikke klare Vidnesbyrd om, at han kastede sig over det Studium af Dogmatiken, som hans Anbefaling af de tre Tyskeres Værker tyder paa, før efter sin Examen¹. I hvert Tilfælde var han ikke »Schleiermachers Mand« forud for dette Tidspunkt. Da Afsnittet hos H. som sagt omfatter Tiden til December 1833, tror jeg da, man træffer det rette, naar man antager, at det først var *efter* M.s Examen i Okt. 1832, at de to Venner var klare over, at »deres Veje var *ved at* skilles«.

Et Brud betød det dog endnu ikke — de gled langsomt fra hinanden; men den tidligere Kreds sprængtes. Med Zeuthen blev Fr. Hammerich ligefrem Uven (S. 275—76), medens dennes Forhold til M. vedblev. H. nærmede sig

¹) Da M. vel ikke dengang kom Mynster nær, maa Vægten overhovedet lægges paa Udtrykket »Kreds«; M. søgte altsaa ny Omgang og det blandt Tilhængerne af de to Mænd, der var ægte Grundtvigianere saa »misliebige«. Om M.s dogmat. Studium jfr. S. 230, Note 1.

nu særlig til Lic. *Ferd. Fenger*, der efter sin udenlandske Studierejse netop sluttede sig varmt til Grundtvig og derved ødelagde sine Chancer for en Universitetskarrière, og ligeledes til dennes Ven Dr. *P. C. Kierkegaard*, der forinden var ivrig Grundtvigianer. *Martin Hammerich*, der i Sommeren 1833 blev teologisk Kandidat, fik sig nye Venner i Monrad, Hall og Emil Fenger; »jeg derimod sluttede mig nærmere til dr. Kierkegaard og den ebræiske Müller« (ogsaa afgjort Grundtvigianer). »Den ældste Borne-mann og *Martensen* fandt vi begge efter den udvikling, vi nu stod i, noget for ensidigt teoretiske og mødtes derfor sjældnere med« (S. 308). Afgørende for H.s Tilbagevenden til Grundtvig, som han under Indflydelse særlig fra Broderen og Zeuthen (S. 273) havde fjærnet sig fra, blev hans Forlovelse i Maj 1833 med Julie Scheuermann, en ung Dame fra et rigt, men verdsligt Hjem, der var blevet alvorlig religiøst vakt i de Forsamlingskredse, som blev Baggrunden for Grundtvigs Genoptagelse af Præstegærnningen i 1832. »Hun var ikke bange for en kamp om Grundtvig, selv naar det var Martensen eller Monrad, min broders nye ven, der skulde kæmpes med« (S. 309). I Januar 1834 disputerede H. for Magistergraden, og M. var selvfølgelig med ved det efterfølgende Gilde (S. 317); men kort efter rejste H. paa Studierejse til Sverige, og dermed var Forholdet til M. faktisk færdig. Efter at H. i Dec. 1836 havde holdt Bryllup, indbød han en enkelt Gang sin tidligere Ven til sit Hjem — men det gentoges ikke (S. 353).

Har Hammerich Ret i sin Fremstilling, maa man da indtil Vinteren 1831—32 betegne Martensen som »Grundtvigianer« ligesaa fuldt som hans nære Venner; derefter bliver han i en Overgangstid stærkt filosofisk paavirket, især af Sibbern, og bliver sig nu sine særlige Ævner og Interesser bevidst uden dog at bryde med sin hidtidige Kreds, men ogsaa uden at dette fører ham ind i stærke, aandelige Kampe, og særlig i alvorlige Trostvivl. Noget Spor til, at det for M. i disse Aar var noget særlig karak-

teristisk at være »Eklektiker«, findes ikke; og kun Bemærkningen om, at de to Venners forskellige »Fremtidsplaner« var en bestemmende Grund til deres »Skilsmisse«, kan antyde, at M. paa dette Tidspunkt, altsaa tidligst mod Slutningen af 1832, havde et »Problem«, selv om det rimeligste vel er, at Hammerich kun sigter til, at M. nu med *ensidig teoretisk* Interesse kastede sig over Filosofi og spekulativ Dogmatik.

Spøragsmaalet bliver da nu, om dette Billede af M.s Studenteraar, der stemmer vel med det tidligere udviklede, modsiges af det, vi véd om hans *teologiske* Studier i speciel Forstand i Studentertiden og særlig om hans Forhold til Fakultetsundervisningen. Da vore Kilder til Belysning heraf desværre er meget sparsomme, nødes man til først at gøre Rede dels for Fakultetets Syn paa, hvorledes et teologisk Studium burde anlægges, dels for, hvorledes dets Lærere faktisk underviste de studerende i de paagældende Aar (idet jeg regner M.s egentlige Fagstudietid fra hans Exrusaar, altsaa fra Vintersemestret 1828).

Fakultetets Syn paa, hvorledes et teologisk Studium burde drives, og hvad det omfattede, har vi ganske vist først officielt udtalt i Nov. 1831 i den allerede omtalte *Studieplan* (jfr. ovenfor S. 158); men i det store og hele viser Lektionskatalogerne fra Aarene 1828—32, at Lærerne, bortset fra den gamle Prof. *C. F. Hornemann*, allerede forinden væsentlig anlagde samme Syn paa det teologiske »Kursus« og dets hensigtsmæssigste Tilrettelægning som i Planen for 1831, selvom denne øjensynlig staar som Udtryk for Bestræbelser i Retning af at skære Studietidens Længde ned og dermed vel ogsaa indskrænke Kravene.

Efter Studieplanen af 1831 skulde det fuldstændige teologiske Kursus omfatte 6 Semestres Undervisning med c. 4 Timers daglige Forelæsninger eller Øvelser. 1) Hver anden Vinter skulde »Encyklopædi og Metodik« foredrages. 2) I 4 Semestre skulde saa meget af G. T., som fordredes til Examen, gennemgaas exegetisk, medens N. T.s Exegese

beregnedes at omfatte alle 3 Aar. Indenfor disse Tider foredroges dog tillige »Indledning« til G. T. og N. T. samt »andre Discipliner« vedrørende Bibelstudiet. 3) Gennemgangen af Dogmatik og Moral skulde begynde hvertandet Aar og skiftevis, hver Disciplin i Kurser beregnet paa 2 Semestre; hvert andet Aar indføjedes tillige »Naturlig Teologi« og »Apologetik«, hver i 1 Semester. 4) Kirkehistorien skulde tage 3 Semestre, med Gennemgangen begyndende i et Vintersemester; i 4. Semester fulgte Dogmehistorie. Til dette Kursus sluttede sig Symbolik i 1 Semester. 5) Fakultetets Lærere vilde yderligere sørge for, at der i hvert Semester enten holdtes skriftlige eller mundtlige Øvelser, de sidste enten i Form af Disputationsøvelser eller særlige Interpretationsøvelser. — Som den for Studenterne nyttigste *Ordning* anbefaledes: i første Studieaar at sysselsætte sig med Exegese af G. T. og N. T.¹ med tilhørende Bidiscipliner, samt paabegynde Kirkehistorien, uanset om Gennemgangen af den var ved Begyndelsen eller ej. Saafremt »Encyklopædi« og »Naturlig Teologi« foredroges i paagældende Aar, da ogsaa disse Fag. — I andet Studieaar: eventuelt »Encyklopædi« og »Naturlig Teologi«; videre Fortsættelse af Exegeserne og de historiske Fag; derhos Moral eller Dogmatik, eftersom Faget foredroges. — Tredje Aar burde særlig forbeholdes Moral, Dogmatik og Symbolik (men selvfølgelig ogsaa N. T.s Exegese), derhos mundtlige eller skriftlige Øvelser, forsaavidt disse ikke var holdt samtidig med det fremadskridende Studium².

¹) Man erindre, at Skolerne dengang havde meddelt tilstrækkelig Undervisning i hebr. og græsk Sprog — ligesom i *Latin*, der stadig baade var Universitetets Forelæsnings- og Examenssprog. Imidlertid viser Fakta, at det kneb med at beherske Latinen som »levende« Sprog, og det ses derfor i Datiden, at ærgerrige teologiske Studenter, naar Examen nærmede sig, ikke nøjedes med Fakultetets »disputatoriske Øvelser« over teologiske Æmner, men søgte over til Madvig i det filosofiske Fakultet for at faa deres Latin »afslebet«.

²) De *skriftlige* Øvelser i Datiden har aabenbart snart, og hyppigst, indskrænket sig til én Disciplin, snart omfattet flere Fag.

Enhver vil forstaa, at den anførte 3aarige Gennemgang kun var mulig saavel for Lærere som for Studenter, hvis Disciplinernes Omfang holdtes paa et ret beskedent Trin, men selv dette forudsat, maa det siges, at Kravet til begges Arbejde var betydeligt. Alligevel betones, at Planen, der særlig var beregnet paa de Studerende, som nød Understøttelse enten hjemmefra eller af Universitetsstipendier, forudsatte Tid for disse til at give »nogle faa Timers privat Undervisning«; men saa hævdes ogsaa med god Grund, at Gennemførelsen er betinget af »fast Vilje, Kærlighed til Videnskaben og Erkjendelse af Universitetsaarenes Betydning«. — Det betones iøvrigt ogsaa stærkt, at privat Manuduktion er ganske overflødig, saafremt ikke særlige Forhold umuliggør Studentens Deltagelse i Fakultetsundervisningen. Den betragtes endda som »skadelig« for de yngre Studenter, da de vel derigennem kan tilegne sig Kundskaber, »men ikke den *bedste Frugt* af det akademiske Liv: den aandelige Selvbeskæftigelse, der modner til fri og ædel Virken i det hellige Kald«; dog anbefales en Repetitionsmanuduktion i Studiets sidste Aar. Nævnte »bedste Frugt af det akademiske Liv« høstes derimod, naar man lytter til Lærernes »levende Ord« og derved besjæles af »Videnskabens ædle Aand«. Anbefalelsesværdigt er dog ogsaa at danne større eller mindre Kredse, hvor Kammeraterne drøfter det hørte.

Gennemgaar man nu Lektionskatalogerne for M.s Studentertid, viser det sig, at Prof. *Cl. Fr. Hornemann* (d. 18. Febr. 1830) i sine sidste 3 Semestre (Vinter 28—Vinter 29) udelukkende sysselsatte sig med Literatur fra efterapostolsk Tid. Efter Studieplanen forelaa der da ingen Grund for M. til at høre ham. Hans Tilhørerlister er ikke bevarede (Arildsen S. 38); men man kan rolig gaa ud fra, at M. ikke har været mellem de faa, der har fulgt disse Specialøvelser, — Hornemann var jo den fra ortodoks Side stærkest forkætrede af alle Fakultetslærerne. — Den *gltestl.* Professor *M. H. Hohlenberg* begyndte i Vintersemestret

28 Gennemgangen af 1. Bog af Psalmerne, der fuldførtes Sommer 29, suppleret med Exegese af visse vanskeligere Psalmer i de øvrige Bøger; tillige læste han over G. T.s Isagogik. Vinter 29 paabegyndtes Genesis, der fuldførtes Sommer 30, samtidig med en Fortsættelse af »Indledningen« (antagelig en speciel Del) og skriftlige Øvelser. Vinter 30 afsluttedes Indledningen, og paabegyndtes Exegese af Jesajas, der fuldførtes Sommer 31; hertil sluttede sig nogle Forelæsninger om Profeterne i Almindelighed; endvidere er anmeldt Exegese af Ijob og skriftlige Øvelser. Vinter 31 begyndte han et gltestl. Kursus paany (1. Bog af Ps.; Sommer 32: Psb. II; V. 32 og S. 33 Genesis), men tillige læste han Sommer 32 (og Vinter 32) over Romerbrevet og holdt Skriveøvelser. — Efter Arildsens Undersøgelse af de bevarede Tilhørerlister, har M. *kun* fulgt Psalmeexegesen i Vinter 28—29 og Indledningsforelæsningen i Sommer 29.

Ligesom Hohlenberg fulgte H. N. Clausen en bestemt Plan med N. T.s Exegese, men kunde selvfølgelig, selv om Gennemgangen maa antages at have været stærkt kursusisk, ikke overkomme alle Skrifter indenfor 6 Semestre. Ogsaa hans Kursus begyndte, bekvemt for M., i Vintersemestret 28 med exegetiske Forelæsninger over Synopsen; samtidig forelæstes over Hermeneutik og holdtes Skriveøvelser. Sommer 29 fuldførtes Synopsen, og anmeldtes Forelæsninger om Ro. og Gal.; Vinter 29 annonceres 1. og 2. Kor., Forelæsning om Paulus' Lære samt skriftlige Øvelser. Sommer 30 gennemgik han de Dogmer, hvori Forskellen mellem luth. og kath. Opfattelse særlig fremtræder, exegetiserede saavel Acta som Gal. (atter) og Thessalonicenserbrevene samt holdt mundtlige Øvelser over »Fortolkning« og visse teologiske Spørgsmaal. Vinter 30: Joh.s Evang. og Breve; alm. Indledning til N. T. samt Skriveøvelser. Sommer 31: Ef., Fil., Kol. og 1.—2. Thess. (atter, eller muligvis ikke naaet Sommer 30); dertil paany Hermeneutik samt Kollokvier over teol. Spørgsmaal fra enkelte Discipliners Omraader; Vinter 31: Exegese af

Hebr. og 1—2 Pet. — samt nu for *første* Gang Forelæsninger over *Dogmatik* I — derhos atter Skriveøvelser. Sommer 32: Exegese af Jac., Jud., 2. Pet. (der antagelig ikke er naaet i forrige Semester) og Gal. (!) samt Dogmatik II og Disputereøvelser over Exegese og Dogmatik. Først i Vinter 32 begynder han paany sit Kursus i N. T. med Indledning og Synopsen¹. — M. hørte efter Selvbioografien (I 56) *alene* »hans exegetiske Forelæsninger«, samt deltog i et Semesters Skriveøvelser (i Vintersemestret 31, eftersom M. fortæller om sin Besvarelse af en *dogmatisk* Opgave, og Clausen først i dette Semester overtog den dogmatiske Undervisning; Clausens skriftlige Øvelser i de tidligere Semestre har efter Skik været Specialøvelser i Exegese). Men Arildsen konstaterer (S. 35) efter Tilhørerlisterne, at M. *kun* har hørt Clausens Forelæsninger i *ét* Semester: Sommeren 29. —

J. Møllers *kirkehistoriske* Kursus strakte sig dengang over 4 Semestre (ikke 3), hvortil kom Dogmehistorie (2 Semestre, ikke 1); tillige foredrog han »Encyklopædi og Metodik«. Hans Gennemgang var begyndt i M.s Rusaar, Vinter 27, med Kirkehistorie I (Oldtid), hvortil kom »Encyklopædi og Metodik«, samtidig holdt han Examinatorier over det gennemgaaede. Sommer 28: Kirkehistorie II (Middelalder) med Examinatorier, samt Dogmehistorie I. Vinter 28: Kirkehistorie III (fra Avignontiden) med Examinatorier og Dogmehistorie II. Sommer 29: Nyeste Kirkehistorie (IV) med Examinatorier; men derhos overtog han nu (efter P. E. Müller) tillige som nyt Fag *Etiken*, som vi ser, han i Overensstemmelse med Studieplanen gennemførte i 2 Semestre. Bortset fra Sommer 28 holdt han *tillige*

¹) Da *Fogtmann* i Vinter 30 og Sommer 31 læste over Pastoralbrevene, og Clausen i Sommer 33 over Apokalypsen, ses, at hele N. T. (undtagen Filemonbrevet) er gennemgaaet i Tiden mellem Vinter 28 og Sommer 33; Clausen har i 6 Semestre foruden Hermeneutik og Indledning gennemgaaet Ny Test. med Undtagelse af Pastoralbrevene, Filemon, Jac., 1—2 Pet., Jud. og Apo. Selvfølgelig maa dette anses for et meget fyldigt Kursus for de studerende i nytest. Exegese.

i de nævnte Semestre teologiske Disputereøvelser for ældre. Med Vinter 29 begyndte paany Gennemgangen af Kirkehistorie (atter i 4 Semestre) og igen fra Vinter 31. Tillige holdt han stadig sine Disputereøvelser for ældre i hvert Semester; fuldendte i Vinteren 29 Etiken; forelæste i Sommer 30 i Anledning af Jubilæet over den Augsburgske Konfession, gentog Etikens Gennemgang Vinter 30 og Sommer 31 og læste Sommer 32 over *Apologetik*; Forelæsninger over »Encyklopædi og Metodik« gentoges i Vintersemestret 31. — I sin Selvbiografi omtaler M. overhovedet ikke, at han har hørt J. Møller; saafremt Arildsens Gennemgang af Tilhørerlisterne er paalidelig, har han dog, men *udelukkende*, i ét Semester (Vinter 28) hørt Møller (Forelæsninger over Senmiddelalderen og Reformationstiden) og været med til de dertil hørende Examinatorier.

De *systematiske* Fag varetoges til Vinteren 29 (inclusive) af P. E. Müller (17. Apr. 30 Sjællands Biskop). Ogsaa han overholdt en Turnus, der var begyndt i Vinteren 27 med Naturlig Teologi; samtidig læste han over Moral og holdt Examinatorier. Sommer 28 fortsatte han med Moral¹ og paabegyndte Dogmatiken samt holdt skriftlige Øvelser. Vinter 28: Apologetik og Dogmatik II samt Examinatorier. Sommer 29: Dogmatik III med Examinatorier samt Skriveøvelser. Vinter 29: Dogmatik IV med Examinatorier. Planens systematiske Kursus (incl. Naturl. Teologi og Apologetik) var saaledes til Ende, da han blev Biskop. — Da Efterfølgeren, Dr. theol. *Nik. Fogtmann* (hidtil Lektor i Sorø), allerede udnævntes 25. Maj 1830, var det tænkeligt, at han var traadt i aktiv Virksomhed endnu i Sommersemestret; Lektionskatalogen kunde selvfølgelig, da Semestret begyndte 1. Maj, intet meddele derom (P. E. Müllers Navn er allerede udgaaet); men da H. N. Clausen i sine »Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie«

¹) Da han i Sommer 27 ogsaa holdt Forelæsninger over Moralen er det muligt, at hans Gennemgang i Virkeligheden har taget 3 Semestre.

(S. 160) udtrykkelig siger, at Fogtmann kun læste i to Semestre, har Sommeren 30 af Kollegier, vedrørende Systematiken, kun budt paa J. Møllers Jubilæumsforelæsning over Konfessionen og Clausens over Læreforskellen mellem Lutherdom og Katholicisme. Vinter 30 begyndte saa Fogtmann (foruden Exegese af Pastoralbrevene) sin Gennemgang af Dogmatiken og holdt tillige Kollokvier over »en eller anden Del af Teologien«. Sommer 31 fortsatte han begge Forelæsninger samt holdt dogmatiske Examinatorier og skriftlige Øvelser. Om han fik Dogmatiken, hvortil han brugte P. E. Müllers Bog som Grundlag, færdig i de 2 Semestre, véd jeg ikke; men *Clausen*, der derefter overtog Faget, brugte i Overensstemmelse med Studieplanen kun 2 Semestre (V. 31 og S. 32) til sin første Gennemgang af Dogmatiken. Moralen, der allerede i Sommeren 29 var overtaget af *J. Møller*, tog ham, som anført, ogsaa kun 2 Semestre. — *P. E. Müllers* Tilhørerlister er bevarede; men Arildsen har forgæves søgt M.s Navn paa disse. Han har altsaa af denne Lærer kun hørt den korte Moralforelæsning for Russer, der hørte til Filosofikums Pensumet. *Fogtmanns* Lister mangler; noget sikkert kan selvfølgelig ikke slutes af, at M. ikke nævner hans Forelæsninger i Selvbiografien; men efter det Kendskab, det anførte giver os til M.s Universitetsflid, maa man vel nærmest formode, at heller ikke denne Lærer har fristet ham. Det samme synes at være Tilfældet med Biskop *Münter*, der anmeldte dogmehistoriske Forelæsninger i Vinteren 27 og 28, og i Vinteren 29 baade Forelæsninger over Mosaisk Arkæologi og Reformationshistorie.

Fra Vinteren 1831 havde Fakultetet saaledes kun 3 faste Lærere, og i M.s Studentertid kom ingen nye til. Derimod holdt et Par Licentiater Forelæsninger som Privatdocenter: *V. P. Hald* i de 3 Semestre fra Vinter 30 til Vinter 31 samt i Sommeren 32 (over Kirkehistorie, Naturlig Teologi, Apologetik og N. T.) og *Ferd. Fenger* i

Sommeren 32 (Messianske Psalmer). Antagelig har M. heller ikke bæret disse med sin Nærværelse.

Selv om M. da skulde have hørt Fogtmann, maa man sige, at han *kun i overordentlig ringe Grad* har gjort Brug af den anførte fyldige og i det hele velordnede Universitetsundervisning og absolut *intet* tyder paa en *tidlig* eller *fremtrædende systematisk Interesse*. I de to første af hans teologiske Semestre har han hørt Hohlenberg, Møller og Clausen; derefter synes han i *hele 4 Semestre ikke at have sat sin Fod i Teologernes Auditorier* og først i sit 7. Semester gik han paa Skriveøvelser hos Clausen. Studiet har han saaledes væsentlig drevet paa egen Haand. Til Gennemgangen af det krævede Examensstof maa han vel, som saa mange andre dengang, have benyttet »afskrevne Kollegier«, hvor Bøger ikke forelaa¹. Om han har benyttet Manuduktion, véd vi ikke.

Forklaringen til dette udpræget ringe Universitetsbesøg kan nu søges paa forskellig Vis. Arildsen finder selvfølgelig Grunden dertil i, at M. var klar over, at Fakultetets Lærere »intet Bidrag« kunde give ham til hans »Problems« Løsning. Da jeg hverken finder M.s Interesse for et virkelig filosofisk *Studium* bevidnet, før han med sine Venner søgte til Sibbern, eller tror, at hans »Problem« eksisterede før c. 1832—33, maa jeg se anderledes paa Sagen. Selvom Forklaringen *delvis* kan søges i den begavede Students Overbevisning om, at han hurtigere og ligesaa sikkert paa egen Haand kunde tilegne sig sit Examenspensum², synes dog navnlig Stillingen overfor P. E. Müller og Clausen at

¹) Da den teol. Kandidat M. G. G. Steenstrup i 1848 udgav en højst kritisk Piece »Det theol. Studium ved Universitetet«, bemærker han (S. 12): »da Examensforholdene med Jernbaand har bundet de Studerende til Forelæsningerne, saa maa alle kjende enhver Docents Behandling af hans Gjenstand«. Foruden den gamle Udvej at laane Kammeraters Forelæsningshefter, omtales den Entreprise, en smart Mand nu havde startet med et »Kollegieabonnement«.

²) Selvfølgelig maa man ogsaa tage i Betragtning, at M. for at subsistere maatte paatage sig *Informationstimer* (I, 77).

fordre yderligere Begrundelse, og mig synes det unægtelig klart, at man vanskelig kan afvise, at M.s Stilling til Fakultetet hænger sammen med den Rudelbach-Grundtvigske Mistæneliggørelse baade af dettes »Ultra'er« og af »det akademiske Sammensurium«, repræsenteret af J. Møller og Fogtmann (jfr. ovenfor S. 166). — Men i hvert Fald tyder Forholdet afgjort ikke paa en dengang vaagen Interesse for Spørgsmaalet om det humane og kristeliges indbyrdes Forhold og eventuelle Harmoni eller overhovedet paa en udpræget, tidlig tilstedeværende Interesse for Filosofiens Forhold til Teologien. Hvis M. allerede i sine første Studenteraar var den udviklede og modne unge Mand med de Interesser, Arildsen tænker sig, kunde man dog vente, han ikke absolut vilde negligere *P. E. Müllers* Undervisning. Ti Müller havde baade udprægede filosofiske og kulturelle Interesser, og hans Bøger vidner om hans alvorlige Bestræbelser for at forene disse med en stadig stærkere kristelig præget Religiositet. Skulde her da overhovedet intet være at lære (uden »Kundskaber«) for et ungt Menneske, der tilmed menes selv at være i søgende Uro paa disse Omraader? Og skulde en begyndende Teolog med virkelig vakt Forstaaelse for Tidens brændende *Problem, Forholdet mellem Aabenbaring og Rationalisme*, være klar over, naar han havde deltaget ét Semester i J. Møllers kirkehistoriske Forelæsning, at der overhovedet intet var for ham at lære af dennes teologiske Øvelser eller hans Forelæsninger over Konfessionen eller Moral? Og i endnu højere Grad gælder det en Mand som *Clausen*, de nye teologiske Tankers Mand, paavirket, som han var, af Schleiermachers Bestræbelser for at skabe Harmoni mellem de filosofisk-humane Interesser og den religiøse Inderlighed, saadan som Kristendommen præger den. Hvorledes skulde det dog staa klart for M., efterat have hørt ét Semesters kursorisk *Exegese* hos ham, — saafremt da hans Interesse og personligt religiøse Trang virkelig dengang netop samlede sig om saadanne Spørgsmaal, — at det var helt ufrugt-

bart at høre Clausens Forelæsninger enten over Paulus' Lære eller over Forskellen mellem luthersk og katolsk Dogmeopfattelse, for ikke at tale om hans første Gennemgang af Dogmatiken, eller deltage i hans teologiske Kollokvier?

Mig synes det, at M.s Forhold til Fakultetet er en stærk *Bekræftelse* paa det Billede, Hammerich tegner af sin Ungdomsven: en ganske vist højt begavet, men i de første Aar ret borneret Partigænger i den standende Kirkestrid, hvis særlige, personlige Interesser iøvrigt er Kammeratlivet med Diskussionerne og den altbeherskende Begejstring for den æstetiske Literatur og Grundtvigs Storsyner. Det personlige Fromhedsliv er endnu saa svagt udtalt, at end ikke Mynster kan gribe ham, og den teologiske Interesse synes endda at være i afgjort Dalen, siden Rudelbachs Stimulans er borte. Først da M. ligesom hans nærmeste Vennekreds gribes af filosofisk Interesse, vækkes han til virkelig Forstaaelse af sine Ævner og ledes af Sibbern til Sysselsættelse med Æmner, der gør ham det klart, at Spekulation og Dogmatik øver en ligesaa dragende, ja endnu mere betagende Magt over ham end Grundtvigs Syner og Øhlenschlägers og Goethes Poesi. Først da kan man tale om, at M. er ved at modnes, dog saaledes at det dybere personlige Liv staar langt tilbage for det intellektuelle.

Naar M.s Forhold til Fakultetsundervisningen saaledes har været af højst platonisk Art, var der selvfølgelig ingen Grund for ham til at nævne Mænd som P. E. Müller, J. Möller, Hohlenberg og Fogtmann i Selvbiografien. En Undtagelse maatte dog gøres med *H. N. Clausen*, som han inden Afsnittets Grænser (1834) traadte personlig nær. Det er derfor selvfølgelig af stor Betydning for Undersøgelsen at se, hvorledes M.s Udtalelser om ham rimer sig med den her udviklede Opfattelse. De Sider, han ofrer Clausen, giver ikke nogen samlende Karakteristik af Clausens teologiske og kirkelige Betydning. M. indskrænker sig til en Redegørelse for Clausens Standpunkt *dengang* samt til sit

datidige Forhold til ham¹. Det skulde derfor synes en let Sag at faa Klarhed over det, der særlig interesserer os her. Men Ulykken er, at M.s Redegørelse for Forholdet til Clausen rejser forskellige Spørgsmaal m. H. til Fremstillingens Nøjagtighed. Ialt Fald har vi her ét af de Steder, hvor man vilde være tryggere, om man vidste, at Biskoppen havde haft Ungdomsoptegnelser til sin Disposition.

Uden Svinkeærinder griber M. (I, 55 f.) straks om Nælden med fast Haand, idet han som Begyndelse klart og indigneret afviser Grundtvigs Karakteristik af Clausen i 1825, og pointerer sin egen *datidige* Stilling til dette fremtrædende Moment i »Kirkekampen«: »Ved at høre ham, maatte jeg *meget snart* finde, at Grundtvigs Paastand, at Cl. havde stillet sig i Spidsen for alle Guds Ords Foragtere i Landet, enten maatte betegnes som samvittighedsløs, . . . eller . . . som en latterlig, men meget skadelig Overdrivelse«. Man maa saaledes faa det Indtryk, at M. allerede »meget snart« i *Sommersemestret* 1829, *altsaa* c. 1 Maaned, efterat han havde været med til at hylde den bortdragende Rudelbach, absolut skiftede Mening om Clausen. Hvis dette var Tilfældet, skulde man dog vente, at det ikke var forblevet fuldkomment ukendt for hans nærmeste Vennekreds. Men

¹) Jeg tvivler ikke om, at dette hænger sammen med M.s senere Forhold til Clausen. Han skyldte sikkert ikke mindst Clausen Tak for at have jævnet hans Vej til Universitetsansættelse. Deres Forhold som Kolleger har dog næppe været meget varmt; de store Forskelle i deres teologiske, kirkelige og politiske Syn var for fremtrædende. Clausens Selvbiografi røber saaledes flere Steder hans stærke Afstandtagen fra Hegelianismen, men samtidig hans afgjorte Respekt for M. som »Mester« (jfr. S. 211). Men da Ørsted i 1854 afviste Clausens Kandidatur til Sjællands Bispestol, og trods Modstand satte M.s Udnævnelse igennem, indtraadte en afgjort Kulde i Forholdet, og først i 1868 førte Samarbejdet i Kirkekommissionen dem atter nærmere sammen. Da Clausens Selvbiografi udkom 1877 (snart efter hans Død), viste det sig, at han gentagne Gange udtalte sig med stor Anerkendelse om M. (navnlig om Etiken), og dette har næppe været uden Indflydelse paa Selvbiografen M.

Hammerichs Selvbibliografi giver end ikke ringeste Antydning af noget saadant, tvertimod, det er først, da Skilsmissen indtræder, at han har bemærket M.s Dragelse mod Clausens Kreds. Man kan sikkert sige, at, havde M. i 1829 haft den anførte Opfattelse, var hans og Hammerichs Forhold blevet et andet. Men dertil kommer det Faktum, at M. netop, efterat have gjort sin Opdagelse, i 4 Semestre holder sig i streng Karantæne overfor den skammelig miskendte Professor. Og ser man endelig paa M.s Begrundelse for sin Metamorphose, kan man næppe nægte, at den forudsætter et fyldigere Kendskab til Clausens Teologi end de exegetiske Forelæsninger kunde give.

Overfladisk set kan man vel sige, at M. motiverer sit nye Syn paa Clausen saaledes, at ogsaa hans Bortebliven fra dennes Forelæsninger begrundes; men nærmere betragtet er Begrundelsen saa gaadefuld som Udtryk for en Forstaaelse, fremkaldt ved de kursoriske Forelæsninger over Synopsen m. m., at Valget maa staa mellem at tage Tidsbestemmelsen »meget snart« som en Erindringsforskydning eller som en relativ Betegnelse i Forhold til det lange Aaremaal, M. ser tilbage paa. Ti som Begrundelse indskrænker M. sig ikke til at fastslaa, at Clausen var i Fremskridt mod positiv Kristendom, fordi hans »Teologi« var paavirket af Schleiermacher, men betonar, at han desværre »overvejende« havde tilegnet sig »det kritiske Element« hos denne, »mindre det mystiske og speculative«. Men allerede en Indflydelse fra Schleiermacher i Clausens daværende *Exegese*, skulde man have fremragende Skarpsyn for at opdage (Æmnet egnede sig jo heller ikke til at lette denne Erkendelse). Ti interessant nok siger Hammerich (S. 181): »I hans udlægning af N. T. sporede man *endnu overalt rationalisten*. At noget dybere alligevel arbejdede i ham efter Schleiermachers forbillede, kunde hverken jeg eller mine venner dengang få øje for«. Under disse Omstændigheder vilde det dog være endnu mærkeligere, om M. endog af Clausens Exegese havde vundet Klarhed over, at han

manglede Schleiermachers Mystik og Spekulation, og paa Grund af disse Mangler følte sin Interesse for Clausens »Teologi«, som han siger, indskrænket udelukkende til »det formelle«, navnlig naar han umiddelbart efter netop om Exegesen siger, at den tiltalte ham paa Grund af den »Forskningens *Aand*«, den bar Præg af. Der bliver da kun Mening i det hele, hvis M. ved »Clausens Teologi« tænker paa *hele* dennes teologiske og særlig hans dogmatiske Indstilling; men i saa Fald bliver Begrundelsen for Frontforandringen i 1829 ikke mindre besynderlig, ti Kendskab dertil kunde han ikke faa af Forelæsningerne i 1829. Med andre Ord: M.s Begrundelse for sit nye Syn paa Clausen forudsætter i hvert Fald Kendskab til dennes Teologi fra en anden Side end de *eneste* Forelæsninger, han *hørte* af ham, og til, at han selv var blevet kendt med Schleiermacher og interesseret i Spekulation og Mystik. Men da M. hverken har deltaget i Clausens Øvelser før i Vinteren 1831 eller hørt andre Forelæsninger af ham, maa Nyorienteringen enten hænge sammen med *Læsning* af Clausens store Bog fra 1825 eller hans faa Afhandlinger i »Theologisk Bibliothek« eller, hvad rimeligst er, med Indtrykket fra Skriveøvelserne i 1831. Men at de fremtrædende radikale Synsmaader i Clausens da foreliggende Produktion egnede sig til at omvende M., som han var endnu i 1829 —30, er lidet sandsynligt. Anderledes i Vinteren 31. Dengang havde de filosofiske Studier grebet ham, og den muligvis af Zeuthen fremkaldte Kritik af Grundtvig understøttedes ved Sibberns Dom om denne. *Da* var det forstaaeligt, at Clausen kom til at staa i nyt Lys for ham. Og dengang indtraf tilmed en Begivenhed, han specielt omtaler, at Clausen oplæste i Auditoriet M.s Besvarelse af en dogmatisk Opgave og omtalte den med særlig Ros¹.

¹) Tænkeligt er det, at netop Clausens Ros af denne Besvarelse har bidraget til at vække M.s Specialinteresse for Dogmatiken. — Jeg er tilbøjelig til at mene, at M.s Deltagelse i de nævnte Skriveøvelser er Udtryk for, at han tænkte paa at tage teol. Examen allerede i For-

Ja, M. tilføjer endda: »Ikke længe efter indbød han mig til sit Huus«!

Nu maa jeg ganske vist tilstaa, at jeg ikke er helt fri for Skepsis overfor denne Tidsbestemmelse for Indbydelsen. Clausen synes nemlig udtrykkelig i sin Selvbibliografi (S. 146) at betone, at han af *Princip* kun indbød teologiske *Kandidater*, ti han vilde overfor Studenterne undgaa Skin af et »aandeligt Hververi«; og dette gjaldt ikke blot Forelæsningerne, men ogsaa Forholdet udenfor disse; »jeg har foretrukket at *lade mig søge*«. Men selvfølgelig er det muligt, at han overfor en begavet Student kan have gjort en Undtagelse en enkelt Gang, og M.s udtrykkelige Betoning af Forbindelsen mellem Opgaven og Indbydelsen tyder jo derpaa. Naar imidlertid M. fortsætter med at omtale de »mange Timer«, han derefter tilbragte i Clausens Hjem, hører det i hvert Fald hans Kandidattid til. — M.s Omtale af sit Forhold til Clausen overbeviser mig derfor ikke om, at min Opfattelse af hans Standpunkt indtil Vinteren 31 er urigtig¹.

aaret 32; den ivrige Optagethed af Filosofien sammen med den forøgede Interesse for de dermed sammenhængende dogmatiske Spørgsmaal har saa motiveret Fortsættelsen af Studierne til Efteraaret.

¹) Mod Arildsens Redegørelse (S. 39) for M.s Forhold til Clausen har jeg alvorlige Indvendinger. Han accepterer først blankt Selvbibliografiens Paastand om, at M. allerede 1829 afviste Grundtvigs Dom om Cl. Derpaa siges: »Men udover »lærde Kundskaber« fandt M. *her* (i de exegetiske Forelæsninger, som dog netop »tiltalte« M. ved deres »Forskningsaand«) intet væsentligt Bidrag til sit Problems Løsning«. (Jeg anser vel ikke M. for særlig udviklet i 1829; men saa naiv tror jeg ganske vist ikke han var, at han — hvis han virkelig dengang havde sit »brændende Problem«, som Arildsen tror — skulde have ventet det løst i en exegetisk Forelæsning over Synopsen!). — Derefter hedder det med en højst fantasifuld Gengivelse af Selvbibliografiens Udtalelser, »forbedret« med afgjort uheldigt valgte Uddrag fra Cl.s store Bog om »Katholicisme og Protestantisme«, som vi jo ikke ved, om M. har læst: »Hvor *han* (M.) begærede en stærkere Betoning af det mystiske og spekulative, af Metafysik og Fantasi, hvor han krævede (!) Dybde i Følelse og Vidde i Syn, mødte han hos Cl. Forkærlighed for det kritiske, Kulde overfor »en blot oieblikkelig Opbruusning af Følelsen

Tilbage staar Omtale af tre Lærere i det naturvidenskabelige og filosofiske Fakultet, hvis Undervisning M. særlig

eller en heftig Opluelse af Phantasien«, og Afvisning af Metafysiken, fordi den fremmer Fantasi-beskæftigelse og »afleder Sjælen fra dens Virksomhed og Udvikling i Livets Skole«. — Til Bevissteder for disse »Forbedringer« af M.s Ord om Cl.'s Teologi henvises til S. 717, 533 og 525—26 i Clausens store Bog. — S. 717 taler Cl. om »de uforanderlige Grundlove« for *protestantisk Kultus* og erklærer, at Ceremonier kun maa indtage en tjenende Stilling i Forhold til Læren, eftersom Guds-tjenesten skal vække Andagt og ikke »en blot oieblikkelig Opbruusning af Følelsen, en heftig Opluelse af Phantasien«. Hvad har dette med Cl.s Exegese eller overhovedet med hans *Teologis* Stilling til Følelse og Fantasi at gøre? — S. 533, der ogsaa handler om *Kulten*, hævder Cl., at den religiøse Tro ikke vækkes alene ved Belæring og overbevisende Ræsonnementer; dertil behøves baade Følelse og Andagt. Belæringen kan ganske vist disponere Sindet til Tro, idet den gør *Troens Undværlighed* indlysende; og den er *nødvendig*, for at holde Troen fri for Fordømmes Blændværk og Fantasiens Lygtemænd. — Dette er jo ogsaa noget andet end Kulde overfor Følelseslivet og Afvisning af Fantasi i *Teologien*; netop som Schleiermachers Discipel lagde Cl. i alt Fald megen Vægt paa Følelserne. — S. 525—26 er derimod taget fra Afsnittet om »Kirkelæren«; her maa man altsaa vente Beviset for, at Clausen i »Teologien« afviser Følelse, Fantasi og navnlig Metafysik. Stedet egner sig imidlertid ikke til at bevise noget saadant. Der tales nemlig om »den kommende Verden«, og Cl. hævder *om den*, at den for Mennesket maa forblive en terra incognita, ti nøjere Kendskab til den vilde »afdrage Sjælen fra dens Virksomhed i Livets Skole . . . og nedsænke den i et Svælg af bedøvende Længsler og brusende Phantasi-drømme«. Derfor har Kristus ikke hævet Sløret om den, og N. T.s Billeder kan ikke sammensmeltes til en *dogmatisk* Enhed. — Ser vi bort fra Begrundelsen, falder Cl.s Opfattelse af »de sidste Ting« i høj Grad sammen med den i *Schleiermachers* Dogmatik hævdede Stilling til »den evige Salighed«, og ganske interessant beklagede M. (I, 61) netop, at han hos Schleiermacher »saa godt som intet fik at vide om de sidste Ting«. Clausens Opfattelse her kan da i alt Fald ikke have overbevist M. om, at han afviste Schleiermachers Mystik og Spekulation eller krævede Teologiens Afvisning af Metafysik overhovedet; i saa Fald maa han have læst Clausens Bog lige saa overfladisk som Arildsen. — For Fuldstændigheds Skyld tilføjer jeg, at Arildsen selvfølgelig samler sin Omtale af Udbyttet, M. havde af Fakultetsundervisningen, i: »positive Kundskaber, men intet forløsende Bidrag til hans personlige Problem«!

fremhæver: *H. C. Ørsted, Madvig og Sibbern*. — At M. som Student deltog i latinske *Disputereøvelser* hos Madvig, omtaler ogsaa Hammerich (Selvbiografi S. 223), men hverken han eller M. angiver Tiden bestemt. I Lektionskatalogerne anmelder Madvig gentagne Gange »Øvelser«; men i Vintersemestret 31 »Disputereøvelser«. Sikkert er det da just i samme Semester, som M. atter søgte Clausens Undervisning, at han deltog i Madvigs; og ikke mindst det, at han nu ønskede at afpudse sin Latinfærdighed, kan støtte Formodningen om, at han paa den Tid tænkte paa at indstille sig til Embedsexamen i Foraaret 32. — Nogen særlig Betydning for M.s Udvikling som Teolog kan man selvfølgelig ikke vente, at den berømte Filolog udøvede; M. omtaler da ogsaa kun, at Madvig indlod sig i teologiske Samtaler med ham, og trods al sin Kritik røbede »et Gemyt med dyb Overbevisning om Religionens Uundværlighed«.

Anderledes nær blev Berøringen med *H. C. Ørsted*, der aabnede sit Hjem for M. — men om dette skete allerede i hans Studentertid, ses ikke tydeligt af Selvbiografien. Den giver ikke anden Tidsbestemmelse, end at M. dengang »med levende Opmærksomhed havde hørt hans Forelæsninger over Physiken«. Hammerich hørte antagelig (jfr. S. 227) Ørsted i Vintersemestret 30—31, men han omtaler *ikke*, at Vennerne fulgte ham her; forsaavidt er vi lige nær. Alligevel er det maaske rimeligt at tænke paa dette Semester, ogsaa for M.s Vedkommende. Man har et stærkt Indtryk af, at den Side af Filosofien, der først vakte Vennekredsens Interesse, var Naturfilosofien, særlig fordi Zeuthen var saa optaget af Steffens. Det laa da nær at søge til Ørsted, hvis Naturbetragtning havde lignende Præg. M. fremhæver da ogsaa (I, 58), at hvad der mest gjorde Indtryk paa ham, var Ørsteds Betoning af, at Naturens Love er de samme som Aandens. »Paa dette Grundlag havde jeg flere filosofiske Samtaler med ham«. — Hvad der muligvis kan tale for, at det allerede var

som Student, at M. var Gæst i Ørstedes Familie, er hans Omtale af, at de dør diskuterede *Goethes* Farvelære. Ti Begejstring for Goethe véd vi med Sikkerhed, M. og hans Venner allerede havde i hans første Studenteraar. Efterat Ørsted havde uddybet M.s Naturinteresse, kunde det ligge nær for ham ogsaa at sætte sig ind i hans anden Yndlingsdigers specielle Liebhaber, Farvelæren, som Ørsted dog betragtede som ganske forfejlet. — Men naar M. særlig mindes, at han i Ørstedes Hjem stiftede Bekendtskab med »hans berømte Broder A. S. Ørsted«, kan vi sikkert sige, at det drejer sig om hans Kandidattid. Af Sigfr. Leys Dagbogsoptegnelser fra 9. Marts 1833 fremgaar det, at M. om Torsdagen (d: 7. Marts) skulde til Selskab hos H. C. Ørsted, og denne havde sagt ham, at Conferentsraaden (d: A. S. Ørsted) kom, men gerne satte sig hen og spillede Kort, med mindre »nogen vil tale med ham om Filosofi«¹. Det tyder bestemt paa, at M. ikke tidligere har været sammen med A. S. Ørsted. Naar M. da omtaler, at Ørsted som gammel Kantianer og stærkt interesseret i Fichte gerne indlod sig i filosofiske Samtaler — ogsaa med yngre, og var »fortrolig med Schleiermacher«, især med hans ethiske Undersøgelser, . . . hvorimod Schelling og Hegel stod ham fjærnere, kan disse Meddelelser intet sige os om M.s Kendskab til Schleiermacher eller Hegel allerede i Studentertiden².

¹) Dagbogsoptegnelser af Sigfred Ley (i *Danskeren* IX, S. 14).

²) M. bemærker (I, 60), at H. C. Ørsted ogsaa havde Interesse for Teologi, men krævede, at den skulde bringes i Samklang med Naturvidenskabens. Jeg kan ikke godt tænke mig, at O. vilde udtale dette »Krav« til en Student. Udtalelsen peger dog vel paa M.s Kandidattid, da O. vidste, at M. sigtede mod et videnskabeligt, teologisk Arbejde. — Jeg behøver vel næppe at tilføje, at Arildsen ogsaa m. H. til Ørsted konstaterer, at M. »heller ikke her fandt et tilfredsstillende Svar paa sit personlige Livsspørgsmaal«. — M.s Udtalelse 1871 i Anl. af Udgivelsen af Ørstedes Breve, at »han (M.) mangler en *grundigere* Indsigt i Naturvidenskabens«, laver Arildsen om til, at han, Livet igennem, manglede de *mest elementære* naturvidenskabelige Kundskaber!

Den tredje Universitetslærer, M. mindes med særlig, ja udpræget Taknemmelighed, er Filosofen *F. C. Sibbern* (I, 61—65). Han var den af *alle* hans Lærere »i hin Periode«, der gav ham »det Meste, baade paa Kathedret, i sit Huus¹ og under Guds frie Himmel, hvor han ofte spadserede med mig og peripatetisk udviklede sin Philosophie«. »Thi her fandt jeg idetmindste en første Begyndelse af det, jeg søgte«. Med Ordet »her« sigter han til Forelæsningen over »*Kristendomsfilosofien*«, der »i Grunden var en spekulativ Theologie«. Den hørte han ikke blot »med største Interesse, men den gav ham »usigelig meget« — den udstrøede frugtbare Sædekorn. — Efter at have skitseret dens Indhold tilføjer han: »Ikke blot for mange mig bevidste, men ogsaa for mange ubevidste Virkninger af hans Ord, der dog paa *et senere Tidspunkt* ere komne mig til Bevidsthed, maa jeg takke ham«.

Forelæsningen over »*Kristendomsfilosofien*« hørte M., som tidligere paavist, i Vinteren 1831—32 (jfr. S. 178); men allerede Vinteren forud (1830—31) havde han hørt Sibberns »*Fundamentalfilosofi*« (jfr. Arildsen S. 41). Denne Forelæsning nævner M. *ikke* med ét Ord. Det er saa meget mærkeligere, som Sibbern selv² lagde den største Vægt paa den som den absolut nødvendige Forudsætning for hin. Fundamentalfilosofien er efter Sibbern Indledning til eller første Del af Filosofien og bestemmes som den »Lære, hvori Fornuften gør sig Regnskab for sit eget *Væsen* og sine *oprindelige* Grundbegreber og Idéer«. I »spekulativ og syntetisk Form« er det Læren om »det sande Værende, det Uendelige og Evige og alle Tings Væsen«; »Fundamentalphilosophien er det, man egentlig kalder *Metafysik*«. Først paa Basis af den kan man overhovedet

¹) M. omtaler ikke, at Indledningen til hans Adgang til Sibberns Hjem antagelig maa have været Indbydelsen i Lektionskatalogen for Vinteren 31—32 til de særligt interesserede »*Commilitones*« (jfr. ovenfor S. 160).

²) Jfr. et Brev fra 10/5 1824 i Sibberns Breve II, 128—34.

»rettelig philosophere« saavel over Naturen, Filosofiens anden Hoveddel, som over dens øvrige Indhold: over »det Aandelige«, baade »Menneskets aandelige Natur« (herom Psykologien) og »det Liv, der *bør* udvikle sig i Mennesket, saavel som i Menneskeheden« (herom: Moral, Statslære, Religionslære, Videnskabslære, Æstetik). — Naar M. ikke mindes, at den for hans nye Syn grundlæggende Forelæsning, der dog belærte ham om Tankens altomfattende Rækkevidde, har gjort særligt Indtryk paa ham, stadfæster det vel Formodningen om, at den metafysiske Spekulation endnu ikke i Vinteren 1830—31 havde faaet fast Tag i ham. Det er, som ovenfor vist, i alt Fald Vinteren 1831—32, der faar den store Betydning for ham.

Hvad var det da, »Kristendomsfilosofien« lærte ham? Selvbiografiens Udtalelser om den kan vel sammenfattes i to Punkter: Kristendom og Spekulation ikke blot *kan*, men *bør* forenes, ti Tanken rokker ikke ved Evangeliets Indhold, tvertimod erkender den dette som en »selvgyldig Virkelighed«; og N. T., rettelig udlagt, stadfæster, at netop Kristendommen besvarer Menneskets dybeste Tankekrav, ogsaa det om en altomfattende Verdensanskuelse.

Med god Grund siger M., at Sibbern ved denne Forelæsning »førte os ikke blot *udover* Rationalismen, men ogsaa *udover* Orthodoxien og Grundtvigianismen med *deres crasse Begreber*«. Intet i Selvbiografien antyder imidlertid, at M. eller hans Venner dengang trængte til at føres »udover« Rationalismen, noget saadant ligger da ikke i Ordene; men heller ikke, at M. saalidt som hans Venner nu brød med Grundtvig eller var færdig med alt, hvad denne havde betydet for dem. — Selvbiografiens Omtale af Grundtvig godtgør klart, at dette ikke var Tilfældet. — Ordene betyder da, hvad de nøjagtigt udsiger, og det følgende viser yderligere, at Sibbern aabnede M.s Øjne for, at der gives et »*høiere*, over disse Partier staaende Standpunkt«, kendetækket netop ved *Forening* af Religion og Spekulation. Naar M. nu, tilsyneladende uden Vanskelighed eller store

indre Kampe, erkendte dette som Sandhed, ligger Grunden sikkert baade i noget subjektivt og i noget objektivt.

Subjektivt først og fremmest i, at »Partigængerer« M.s Forhold til den Grundtvigske Ortodoksi ikke beroede paa en dybere, religiøs Tilegnelse af Standpunktet, men væsentlig paa et Erkendelsesforhold og Ungdommens Forkærlighed for de afgjorte Standpunkter, en Forkærlighed, der ikke plejer at formindskes ved, at disse afstedkommer lidenskabelig Kamp, eller ved at Førerne for det Standpunkt, man vælger, i udpræget Grad har Ævner som opvildende Agitatorer. Saadan som Striden havde mødt M., var den samlet i det historiske Spørgsmaal, om Grundtvig eller Rationalismen havde Ret i Opfattelsen af, hvad *sand* og oprindelig Kristendom var¹. Her er det efter min Opfattelse ikke faldet ham svært rent erkendelsesmæssigt at give Grundtvig Medhold, og hans Tilslutning til ham bekræftedes selvfølgelig ved, at Grundtvig samtidig begejstrede M. ved de store Syner, han udkastede over *denne* Kristendoms kulturelle Betydning gennem Tiderne. M.s samtidige Begejstring for *Poesiens Magt* og Herlighed lagde det overhovedet nær for ham at give baade Steffens og Grundtvig Ret i, at digterisk Fantasi er en højere Ævne og Gave end *Tanken* — og dette kunde drage ham mod deres Betragtning af, at filosofisk Bestemmelse af den sande Kristendoms Indhold er Forfalskning af denne.

Men Aar var nu gaaet, der vel ikke havde svækket hans Forkærlighed for Poesi, men heller ikke bragt ham historisk Interesse nærmere — og virkelig Sans og Forstaaelse for historisk Forskning har M. vel næppe nogensinde ejet. Samlivet med Kammeraterne havde derimod skærpet de

¹) Da M. i Selvbiografien lægger stor Vægt paa, at han ikke blev Grundtvigianer, maa man stadig holde sig for Oje, at heller ikke Rudelbach delte Grundtvigs Særmening om Trosbekendelsen, men i Realitetsbestemmelsen af sand Kristendom fuldtud var enig med ham og dermed i hans Bekæmpelse baade af Rationalismen og en formidlende Supranaturalisme som Jens Møllers.

Ævner, han særlig besad, Tænkeævnen og den specielt erkendelseskritiske Sans, og nu aabnede Sibberns Paavirkning ham en ny Forstaaelse for denne Sjælsævnens Ret og Krav. Hvis nogen har hjulpet M. til Forstaaelse af hans »Psyke«, mener jeg det maa være Sibbern. Naar M. ender sin Redegørelse for dennes Paavirkning paa ham med at sige, at han »førte ham dybere ind i hans Indre« til et »Selvstudium«, maa Virkningen paa den endnu stadig ungdommelige og trods al »Overlegenhed« ufærdige M. først og fremmest have været Erkendelsen af hans intellektualistiske Interesse og Sans og Ævne for Tankeproblemer.

Men dertil kom *det objektive*. Den Mand, der førte ham udover »det crasse« hos Grundtvig, hævdede paa det stærkeste den nytestamentlige og kirkelige Kristendoms Sandhed og Ret overfor Rationalismen. Naar M., samtidig med, at Sibbern fik Indflydelse paa ham, ganske vist overbevistes om, at Grundtvig havde gjort Clausen Uret, men aldeles ikke derfor vandtes for dennes Teologi, ja end ikke brød sig om at høre hans Dogmatik, ligger Forklaringen vel netop i, at Sibbern dengang i dyb Alvor optraadte som positiv, historisk, ja kirkelig Kristendoms Talsmand¹ — og man kan vel tilføje deri, at M.s ungdommelige Partigængertendens ingenlunde forsvandt ved Paavirkningen fra hans nye »Fører«. — Med sit positive Kristendomssyn kunde Sibbern vel kritisere det »crasse« i forskellige Standpunkter, der vendte sig fordømmende mod anderledes-

¹) Meget oplysende er de 4 Breve fra 1824, hvori Sibbern satte sin Kones Tante ind i sin spekulative Filosofi. Han hævder bestemt, at Troen »med alt, hvad dertil hører, beholder sin Gyldighed og Kraft ved Siden af Philosophien«; »ja dette gjelder endog den Videnskab, der saaledes som det, man kalder *Dogmatik*, holder sig til Ordet og Følelsen«. »Ja, selv om den filosofiske Erkjendelse bragte den højeste Klarhed, Vished og Fuldendthed, vilde *dog Troen* endnu beholde sin Gyldighed og Betydning. Thi *kun* gennem Troen . . . gaar Erkjendelsen over i Livet . . . og faar personlig Kraft i Individet« (Sibberns Breve II, 118—123). De følgende Aar ændrede endnu intet i denne Stilling, hverken hvad det subjektive eller objektive i Troen angaar.

tænkende, men samtidig hævde, at han i Ordets egentlige Forstand fastholdt fuld *Harmoni* mellem Kristendommen som *historisk* Faktum og som *aandeligt* Liv i den troende paa den ene Side og den spekulative Kristendomsopfattelse paa den anden. Han vilde nemlig som Oldkirkens alexandrinske Teologer bygge en *Overbygning* paa det *givne* Grundlag til Gavn for enkelte, særlig udrustede Mennesker med en bestemt, uafviselig Trang. Som M. siger: han be-
tragtede det ligefrem som sit særlige »Kald« at paavise den omtalte Harmoni; men M. tilføjer med Rette ogsaa, at han samtidig erkendte, at Spekulationen hverken var tilgængelig *eller gavnlig* for alle; dog for »ikke faa« *maatte* Kristendommen »ogsaa prædikes spekulativt« — det var Tidens Krav. Og i Virkeligheden et *uafviseligt* Krav, naar Kristendommen, som Sibbern ikke tvivlede om, var »Sandheden«. Ti var den det, »maa Evangeliet *ikke blot* antages, fordi det staar skrevet, ikke blot, fordi det af Kirken er overleveret, ja ikke blot, fordi det taler til vor Samvittighed og vort Hjerte, *men* fordi dets Sandhed for *Tanken* erkjendes som Sandheden«¹.

M. har da nu følt, at *han* hørte til disse ikke faa og beroligedes ved det Skridt, han gjorde, ved Bevidstheden om, at Indholdet af det, han hidtil havde accepteret som »Sandheden«, saa langt fra forringedes, at det tvertimod nu baade fik ny Bevidnelse og Betydning. Og ikke mindst det sidste, ti paa det vilde Sibbern jo have en Overbygning bygget, der godtgjorde, at Kristendommen er det bærende Midtpunkt i den »altomfattende Verdensanskuelse«. Grundtvigs Syner og den ved Steffens vakte Anelse blev saaledes bekræftet, kun var Virkeligheden endnu mere storslaaet og derfor egnet til at begejstre. Og netop *Skriften* pegede paa denne Totalitet, ti en saadan »Anskuelse« »glimter idelig frem hos Paulus og Johannes«, erklærede

¹) Jfr. I, 62. Spekulationen er saaledes efter Sibbern et nødvendigt Supplement baade til Ortodoksi, Grundtvigianisme, Kantisk Rationalisme og Schleiermacher.

Sibbern, og navnlig i den førstes Udsagn erkendes »ved spekulativ Grunden« *»selve den store Sag«*, »det Væld«, hvorfra »Idéfylden« udstømmer. Altsaa det nye »oplod« endogsaa N. T.s dybeste Indhold for den rettelig »grundende« Adept.

Saaledes fandt M. i Sibberns Kristendomsfilosofi »idetmindste den første Begyndelse til det, jeg søgte«. Med god Grund udtrykker han sig reserveret; ti det var væsentlig Hovedbetragtningen, der øvede den afgørende »Virkning«; meget i selve Forelæsningen ligesom i hans Samtaler med Sibbern kom først »senere« til klar Bevidsthed hos ham. Aarsagen dertil var utvivlsomt af dobbel Art. Dels var M. selv endnu en Begynder paa denne nye Bane, dels betonedes Sibbern stadig, at han heller ikke var »færdig« — han blev det for saa vidt aldrig, som han aldrig fik »Kristendomsfilosofien« bragt i Form til Udgivelse. Sibbern var overhovedet, trods sin Tale om Totalitet, ikke Systematiker, ja betonedes selv det utilfredsstillende ved at systematisere for tidlig (jfr. Arildsen S. 51). I det hele minder han, trods sin videnskabelige Stringens, sin Definitionsklarhed og sin fremragende Sjælekundskab (ikke mindst udmærket ved hans afgjorte Respekt for Empiri), i Virkeligheden om Mænd som Steffens og Grundtvig ved sin springende Idémangfoldighed og Ævne til at fængsle ved Storsyner. Kristendomsfilosofien var, navnlig ikke da M. hørte Forelæsningen, noget System; Sibbern kalder jo ogsaa Forelæsningen Drøftelse af »de psykologiske, metafysiske og etiske Spørgsmaal, der har størst Betydning for Belysningen af den kristne Lære«. Han har da sikkert med sin store Beskedenhed og Oprigtighed netop betonet, at mange Problemer stadig trængte til Tænkerens fornyede Undersøgelse. Naar M. (I, 64) anfører, at Sibbern i en Samtale med ham om »Frihedens Mysterium« udbrød: »Skulle vi nogensinde faae disse Ting opklarede paa denne Jord?«, er det et ægte Vidnesbyrd om, at Sibbern ikke hørte til de »færdige«. Og naar M. blandt andre Samtaleemner

nævner »Treenigheden, Christi Naturer, Christi menneskelige Sjæl, Naade og Frihed og de sidste Ting«¹ og tilføjer: »dog taledes vi ogsaa om psykologiske Spørgsmaal, der *laa Forstaaelsen nærmere*«, antydes ogsaa, at Sibbern, trods sin Tro paa Spekulationen, m. H. til de nævnte Spørgsmaal ikke glemte Tankens Grænser. Samtalerne lægger M. iøvrigt med god Grund særlig Vægt paa, baade fordi Sibbern i dem lod »den Umiddelbarhed og Naturfriskhed, der prægede hans Individualitet«, komme frit frem uden Reservation; men ogsaa fordi han selv havde Grund til at beundre Sibberns utrættelige Taalmodighed til at høre paa hans Spørgsmaal. Udtalelsen hører efter min Mening til de ikke faa, hvori M. vil understrege, at han dengang endnu virkelig var den ufærdige Spørger. Den kan ikke godtgøre, at M. dengang i egentlig Forstand havde et »brændende videnskabeligt Problem«; han havde mange Problemer og Spørgsmaal, der kan pege i Retning af en fremtidig Opgave, men intet mere. Derimod kan man vel sige, at Sibbern blev en Hovedaarsag til, at M., efterat han var blevet Kandidat og kastede sig over et udvidet dogmatisk Studium, samtidig med, at han hørte spekulative Forelæsninger baade hos Sibbern og Poul M. Møller, blev klar over, at Foreningen af de to Interesser vedblivende var et »Problem«, som *han* nu følte sig kaldet til at ofre sig for. I Virkeligheden havde Sibbern jo ogsaa ved sine Udtalelser om den spekulative Skriftgranskning

¹) Nogle af de her nævnte Æmner er stærkt beslægtede med dem, Hammerich omtalte (jfr. ovenfor S. 181), at han droftede med M., antagelig i Tiden *efter* dennes teol. Examen; overhovedet peger den fremtrædende *dogmatiske* Interesse, de vidner om, nærmest paa Tiden efter Okt. 32; men selvfølgelig *kan* ogsaa »Kristendomsfilosofien« have givet Anl. til den. Noget sikkert om Tiden kan ikke sluttes af M.s Omtale af dem. Naar han ogsaa omtaler, at han med Sibbern droftede psykologiske Problemer af beslægtet Art med dem, Sibbern havde behandlet i sin »nylig« udgivne »Gabrielis« I, vidner Tidsbestemmelsen enten om M.s sædvanlige Ligeegyldighed for Nøjagtighed paa dette Omraade eller om Erindringsforskydning.

henvist det til en *Teolog* som en naturlig Opgave. — At Arildsens Opfattelse af »Problemet« kan faa en afgørende Bekræftelse i den Passus, hvormed M. begyndte sin Omtale af Sibberns Kristendomsfilosofi: »her fandt jeg idetmindste en første Begyndelse af det, jeg søgte«, kan jeg ikke erkende. M. har overhovedet her intet nævnt om sit særlige »Problem« — han gør det, som sagt, først i Forbindelse med en Begivenhed fra 1833 — men han kan antagelig med god Grund sige det nævnte, fordi han vel, siden han hørte »Fundamentalfilosofien«, har følt sit hidtidige Standpunkts Mangel paa Forstaaelse for Tænkningsens Ret og Krav og først ved Forelæsningen i Vinteren 1831—32 begyndte at forstaa, at netop Sibberns »Harmoni-Filosofi« kunde imødekomme den nye Trang, der var vakt i ham.

Jeg kan altsaa ganske give Arildsen Ret i, at Sibberns Kristendomsfilosofi betyder »et Hovedpunkt i M.s Ungdomshistorie«. Men dette »Hovedpunkt« har han desværre henlagt til et galt *Tidspunkt*, fordi han ved Misforstaaelse henfører Forelæsningen fra Vinteren 1831—32 med dens Virkninger til M.s Rusaar. Allerede derved hindres han i at naa til Forstaaelse baade af M.s »Grundtvigske« Periode og hans Udvikling i Studentertiden overhovedet. — Men heller ikke hans nærmere Redegørelse for dette »Hovedpunkt«, altsaa for *Udstrækningen* af Sibberns Indflydelse paa M., bidrager til at øge Klarheden over M.s Udviklingsgang som ung. Arildsen følger nemlig her sin tidligere omtalte »Metode«, udfra »Islæt« i M.s *senere Skrifter* at fastslaa en Paavirkning stammende fra hans *Studentertid*. Men en Paavisning af Sibbernske Tanker i M.s filosofiske og teologiske Produktion er jo intet uomtvisteligt Bevis for, at M. har tilegnet sig disse Tanker allerede som Student. Vi véd, at forskellige Indflydelser omformede eller tilbage-trængte Paavirkningen fra Sibbern allerede i M.s Kandidat-tid, og naar man da træffer et Sibbersk »Islæt« i de senere Skrifter, kan man ikke uden videre gaa ud fra, at dette netop repræsenterer en *Genoptagelse* af, hvad M. havde

tilegnet sig *inden* sin Hegelske Periode. Adskilligt og maaske væsentlige Bestanddele i »Islættet« kan stamme fra *senere* Tilegnelse. M. selv understregede jo ogsaa udtrykkelig, at mange »Virkninger« af Sibberns Ord først »paa et *senere* Tidspunkt ere komne mig til Bevidsthed«; det tyder da i alt Fald paa, at *den oprindelige* Paavirkning fra Sibbern hverken i Klarhed eller Omfang kan sammenlignes med en senere Tids. En indgaaende Redegørelse for Sibberns Kristendomsfilosofi kan da saa lidt som en omhyggelig Undersøgelse af »Islættet«, saadan som Arildsen giver os dem, garantere os Vished om, hvor vidtgaaende Sibberns Paavirkning paa M. var i 1831 flg. — hans Fremstilling af Kristendomsfilosofiens Indhold *ikke*, fordi man, rent bortset fra, om den virkelig svarer helt til Forelæsningen fra 1831—32, maa regne med, hvad M. selv betonedede, at dens fulde Virkninger paa ham ikke blev ham klare med det samme.

Vil man derfor forstaa »Hovedpunktet i M.s *Ungdoms*-historie«, nytter det ikke, som Arildsen gør, at *sammenligne* Sibberns Kristendomsfilosofi med M.s Skrifter: man maa vurdere M.s egne Udtalelser om hans Udbytte af Forholdet til Sibbern og vel at mærke paa Basis af vort Kendskab til hans Grundtvigske Periode. Dermed er selvfølgelig ikke det værdifulde i Arildsens nævnte sammenlignede Undersøgelse benægtet. Den kommer ham og Bogen til Gode ved den senere Behandling af M. som *Forfatter*; og Redegørelsen for Indholdet af Sibberns Kristendomsfilosofi kaster jo ogsaa paa adskillige Punkter klarere Lys over M.s Udtalelser om den. Dertil kommer, at denne Redegørelse er det første fremkomne Forsøg paa at »rekonstruere« Sibberns Forelæsning. Selve denne eksisterer jo ikke mere, og et gennearbejdet Skrift om Kristendomsfilosofien fik Sibbern som omtalt aldrig færdig. Kun forbavser det mig, at Arildsen ikke har gjort Brug af Sibberns *Breve* til sin Rekonstruktion; de indeholder dog værdifulde Bidrag dertil. — Med Hensyn til

hans Bestemmelse af »Islættet« i M.s Skrifter skal jeg kun bemærke, at jeg tror, han har været for rundhaandet. Adskillige af de Enkeltheder, han fremhæver, kan meget vel skyldes andre, beslægtede Kilder.

Men Hovedsagen *her* er jo Arildsens *Resultat* af den foretagne Jævnførelse. Det synes mig ikke kendemærket ved særlig Klarhed. Det siges (S. 45) — jeg havde nær sagt selvfølgelig: M. kunde ikke slaa sig til Ro ved blot at tiltræde Sibberns Kristendomsfilosofi. Hans »Søgen« var endnu ikke tilfredsstillet; han blev *ikke* »Sibbernianer«. — Men dog erklærer Arildsen ikke blot, at Sibbern har haft »*langt mere gennemgribende Betydning*« for M. end Selvbioografien lader formode, ti det skyldes i første Række Sibbern, »*at han blev den, han blev*«. Ja han paastaar endda, at M. »røber sig som *Discipel* af Sibbern« baade ved »et afgjort, dybt og uudsletteligt Sibbernsk Islæt«, der præger saavel *Hovedtræk* som *Enkeltræk* i hans Teologi og Filosofi, og ved sin Grundtendens efter »Totalitet i Menneskets indre og ydre Verden« samt navnlig ved sin *Kristendomsopfattelse*. Ja, det gentages — og nu som gældende »den unge M.«, at denne aldeles ikke vil kunne nægte sit *Discipelforhold* til Sibbern, der har præget »de fleste *Grundtræk* i hans *aandelige Fysiognomi*, selv om de er formet og anvendt af M. paa selvstændig Vis« (S. 49). Ti den *Kristendomsform*, der »grundprægede« M. i hans Studenter- og Kandidattid »skyldes Sibbern i fremtrædende Grad, Grundtvig i ringe, Mynster i ingen Grad« (S. 50).

Har virkelig M. modtaget saa meget fra Sibbern, forstaar jeg ikke Arildsens Betænkelighed ved at betegne ham som »Sibbernianer«, med mindre det skyldes den langtfr smigrende Opfattelse, han samtidig (S. 50) fremsætter om M.s paastaaede »Selvstændighed« i Forholdet til Sibbern, idet han hævder, at »ligesaa tydeligt, som den Sibbernske Paavirkning lader sig paavise i M.s aandelige Fysiognomi, ligesaa klart fremtræder ogsaa hans *Begrænsning* og *Svagbed* i Sammenligning med sin Lærer«. Han

mangler nemlig »afgjort« dennes Ævne til Analyse og Begrebsdefinition, hans fine psykologiske Sans m. m. Det skulde da, synes det, være rigtigst for Arildsen at betegne M. som en »forringet Sibbernianer«.

Men ligesaa lidt forstaaer man Arildsens Paastand om, at M.s »Søgen« ikke blev tilfredsstillet hos Sibbern. Har Sibbern givet ham *Grundpræget* i hans aandelige Fysiognomi, aabnet hans Syn for en spekulativ Totalanskuelse, der saavel imødekom Tankens som Skriftens Krav, ja lært ham at forstaa Kristendommen saaledes, at han »bestyrkedes« i Respekten for Autoriteten (Skrift, Tradition og Kirke) samtidig med, at han fik Lys over »Forsyns- og Spekulationsmomentet« og »psykologisk set« over »det emotionelle (!) og intellektuelle«, saa skulde man dog antage, at hans »Søgen« var blevet rigelig tilfredsstillet — ialt Fald for lange Tider. Ganske vist tilføjer Arildsen sammesteds (S. 50), at den Sibbernske Kristendomsopfattelse stillede »Synd og Naade og det voluntaristiske Moment i *anden Række*«; men da Arildsen ikke forsøger at bevise, at disse Momenter dengang spillede nogen fremtrædende Rolle for M., kunde i alt Fald en saadan Graderen ikke betinge nogen Utilfredsstillelse hos ham.

Jeg maa altsaa mene, at den Betydning, Sibbern fik for M. i hans Studentertid, maa forstaaes ud fra, at M. endnu i 1831—32 var en, baade personlig og videnskabelig set, højst ufærdig ung Mand, der først nu begynder at faa Klarhed over sine særlige Ævner og Anlæg, og vindes for de nye Synspunkter om Tænknings Ret og Rækkevidde, dens Ævne baade til at begribe Tingenes Væsen og Kristendommens dybeste Sandhedsindhold, ikke fordi han af Natur var Eklektiker, men fordi den Sibbernske Kristendomsbetragtning netop mødte ham med Forsikringen om fuld Enhed mellem det kirkelig-positive Evangelium og Spekulationen med dens storslaaede Syner. At der snart eller senere maatte komme en Tid, da Sikkerheden m. H. til »Harmonien« maatte blive vaklende for

M., være sig, naar et videregaaende dogmatisk Studium stillede ham overfor en Række Problemer baade om Troens Indhold og Troens personlige Art (Schleiermacher!), eller naar det videregaaende filosofiske Studium lærte ham Hegelianismen med dens forskelligt opfattede Konsekvenser at kende, er noget andet. Foreløbig var han antagelig netop »tilfredsstillet«. — Sommerhalvaaret 1832 maa desuden for hans Vedkommende fortrinsvis have været beslaglagt af hans Examenslæsning; ti nu, da hans Interesser havde faaet en afgjort *videnskabelig* Tendens, maa det have staaet ham klart, at det var af største Betydning for ham at skaffe sig Mulighed for videregaaende Studier gennem en udmærkende Examen. Men hvor personlig tilfredsstillende og udviklende den Tid og Interesse, han havde ofret Ørsted og Sibbern, end havde været for ham, til Fremme af det teologiske Examensstudium kan Vintersemestret 1831—32 næppe have tjent.

Tilbage staar da to Spørgsmaal, det ene: hvorledes forholder det nu behandlede »Hovedpunkt« i M.s Ungdomsudvikling sig til det, han kalder sit »første Gennembrud« i det tidligere anførte Brev fra 1853 om Moderens Død, der omtalte hendes Betydning for ham ogsaa ved nævnte »Gennembrud«; det andet: hvorledes var hans Stilling til Grundtvig *efter* hans Tilslutning til Sibberns Kristendomspekulation?

Naar M. erklærer, at kun de Venner, der er kendte med »mine første Ungdomsaar, mine Studenteraar og første Gennembrud«, kan forstaa, hvad Moderen har betydet for ham, nærer jeg ikke Tvivl om, at M. ved Udtrykket »første Gennembrud« tænker paa en Oplevelse *senere* end Studenteraarene, saaledes at han omtaler *tre* successive Perioder, hvoraf den sidste kendemærkes ved den mest fremtrædende Oplevelse, »Gennembrudet«; og jeg tvivler heller ikke om, at M. hermed sigter til et personligt, *religiøst* Gennembrud og *ikke* til et videnskabeligt, ti ved et saadant kunde dog Moderen ikke være ham nogen Støtte.

Men i saa Fald har »Gennembrudet« jo absolut intet med hans »filosofiske Gennembrud« 1831—32 at gøre. Den sproglige Mulighed, som Manglen af Pronomenet »mit« foran »første Gennembrud« giver for at opfatte »Gennembrudet« *ikke* som hørende til en *tredje Periode*, men til Studentertiden, saaledes at M. ved sit »og« tilkendegiver, at han netop som Student havde en indgribende Oplevelse, maa sikkert afvises, da M. utvivlsomt, hvis dette var Meningen, ikke vilde have forglemt at indsætte et »og« foran »mine Studenteraar«.

Men hvis »Gennembrudet« maa opfattes som personligt religiøst og tilhører Tiden *efter* Studenterexamen, har vi i dette private Brev til en nærstaaende Ven en stærk Bekræftelse paa den Opfattelse, jeg i det foregaaende har hævdet, nemlig at M. hverken ved sit Forhold til Grundtvig eller til Sibbern kom til dybere, personligt religiøse Oplevelser; og for at udtrykke min Opfattelse kort og koncist: at M.s *religiøse* Liv i *hele* hans Studentertid har staaet stærkt i Stampe. Netop dette forklarer, at han efter sin stærke Betagelse af Grundtvig saa let føres over til Sibbern. Hans Grundtvigske »Ortodoksi« havde i Virkeligheden været »erkendelsesmæssig« bestemt. En væsentlig Side af Arildsens Opfattelse af den unge M. er da bestemt afvist af M. selv. — Nu foreligger naturligvis den Mulighed at opfatte »Gennembrudet« i en noget videre Forstand som en Oplevelse, der fører ham til fuld Selvforstaaelse og personlig Modenhed. Men ogsaa i dette Tilfælde bliver M. dog en skarp Kritiker af Arildsens Forstaaelse af hans Udvikling, og betoner 1853, hvad jeg har søgt at fremhæve, at han i hele sin Studentertid var højst ufærdig og umoden. Men, som sagt: selve Udtrykket og navnlig Henvisningen til, at Moderen under »Gennembrudet« var ham en Hjælp og aandelig Støtte, lader næppe nogen Plads for Tvivl om, at M. taler om en personlig-religiøs Oplevelse, og lad mig tilføje: M. kom paa sin Udenlandsrejse netop til at opleve en religiøs Krise, i hvilken

det er forstaaeligt, at Moderens rationalistiske Fromhed med dens urokkelige Forsynstro kunde blive ham en afgørende aandelig Hjælp.

Hammerichs Skildring af M. og af Vennekredsen overhovedet stadfæster ganske, at et dybere personligt Trosliv ikke spillede nogen særlig Rolle for M. i hans Studenteraar¹. Og i Virkeligheden stadfæstes dette ogsaa af Selvbiografien. Ganske vist véd vi, at M. tog Forbehold m. H. til at bringe Læserne »Konfessioner«, men Gang paa Gang har han dog kastet Lys over sit religiøse Forhold, og kunde selvfølgelig gøre det uden at komme med indgaaende Sjælskildringer. Som omtalt, erklærer M. saaledes, at han i sin sidste Skoletid fik Spørgsmaalet: »Hvad tykkes Eder om Christo, hvis Søn er han?« bragt saa stærkt ind paa Livet, at han forlod Skolen i en Tilstand »tildeels af religiøs-christelig *Vækkelse*«. Men om en Befæstelse eller Fortsættelse af denne, taler han overhovedet ikke. Den fik aabenbart hverken Næring ved Kirkekampens Partiliden-skab eller ved Vennekredsens Diskussioner. M. siger vel, at Grundtvigs »Nyttaarsmorgen« med Digtets Skildringer af dennes indre Kampe greb ham »mægtig« (I, 30—31) — det havde jo ogsaa Steffens' Udtalelser om *hans* kristelige Erfaringsliv gjort; men samtidig udtalte jo M. uden Reservation, at saadant var ham ganske »ukendt«. Intet peger heller paa, at det personlige Udbytte af Læsningen af Grundtvigs Bekendelser blev rigere. — Han omtaler sin Læsning af en Prædiken af Schleiermacher, som han fandt »smuk«; men en Tilrettevisning fra Lindberg synes at have været nok til at kølné hans Interesse for fortsat Beskæftigelse med Schleiermacher som Opbyggelsesforfatter. Over-

¹) I Sommeren 1827 havde dels Fr. Hammerich prædiket i Vonsild Kirke, dels Ley i Adserballe paa Als (jfr. Hammerichs Levnetsløb S. 164 f. og Leys Papirer i »Danskeren« V, 142 flg). Leys og Laurents Udtalelser til Hammerich om hans Prædiken viser, hvor stærkt religiøst betagne de var; men i Hammerichs Udtalelser om den lille Vennekreds mærkes intet til lignende Tale om »det ene fornødne«.

hovedet taler Selvbiografien hverken om, hvem der var M.s Præst og Sjælesørger i hans Studentertid eller antyder nogen regelmæssig Kirkegang fra hans Side. Jeg har om-talt Selvbiografiens stærke Udtryk om den *eneste* Prædiken, han mindes at have hørt af Mynster. Han paastaar, den gjorde et »uudsletteligt« Indtryk paa ham — men dog altsaa ikke dybere end, at han kunde være med i et Kom-plot mod ham, og i alt Fald ikke saa dybt, at han oftere hørte hans Prædikener. — Ganske vist synes et Par Udtalelser at tale netop om en dyb Opbyggelsestrang hos ham i Studentertiden, men nærmere beset, er de intet værd som Vidnesbyrd herom. Da Grundtvig siden Marts 1832 atter fik en Prædikestol i Hovedstaden i den da-værende Frederikskirke, hørte M. ham »ofte« (I, 42) — men *fandt ikke* hos ham »det dybest Religiøse, hvortil man meest trængte, det til vort eget indre Menneske Talende, det Sjæleplejende og Sjæleførende, det, der gaaer ind paa de indre Veie og de indre Tilstande«. Unægtelig Ord, der maa give Læseren Indtryk af en dyb Trang netop til Sjælsnæring for det personligt religiøse Liv! Jeg ser bort fra Spørgsmaalet om Berettigelsen til denne skarpe Kritik af Grundtvig som Prædikant; den Kends-gærrning staar i alt Fald fast, at talrige andre fandt god Næring for deres kristelige Liv i hans Forkyndelse. Men det triste er, at M. *selv* nøder én til at stemple denne Udtalelse om hans datidige Savn ved Grundtvigs Prædiken som en oplagt Erindringsforskydning — rent bortset fra, at Karakteristikens Overdrivelser tydelig er Udtryk for gamle M.s »Sind« i hans »uforbeholdne Udtalelser« og Domme, »eftersom Stemningen maatte føre det med sig«. Det forholder sig jo nemlig saaledes, at M. nogle Blade senere (I, 54), hvor han taler om Mynster og iøvrigt atter følger sin »Stemning« overfor Grundtvig, ved sin Karakteristik af Mynsters Prædiken, grundig desavouerer før-nævnte Udtalelse om sit »Savn«. *Modsat* Grundtvig, siger han, var Mynster »den egentlig givende«. Han »er

den egentlige Præst, Sjælesørger, medens Sjælesorg, Sjælepleie, det være sig i Prædiken, det være sig i Livets Virkelighed, aldrig har ligget for Grundtvig. Hos Mynster finde vi de i strengere Forstand religiøse Realiteter. Thi det i strengere Forstand Religiøse er *Sjælens* Forhold til Gud« (Udhævelsen af M.!). Meget klogt udtaler han sig her i Nutid om Mynster, ti alt dette er den *gamle* M.s Dom; om den *unge* M. fortæller han lige efter, som jeg tidligere har omtalt, at selv Mynsters »Betragtninger« (fra 1833), som han læste »med Begejstring«, ingen Ændring bevirkede i hans Forhold til den store »Sjæleplejer« (ti nu havde M. sit »Problem« og Mynster var »reserveret« overfor Spekulation!). Og saa tilføjes — jeg kan næsten fristes til at sige: »Tableau! — det før anførte Citat: »heller ikke havde jeg *dengang Modenhed* til fuldelig at erkende Mynsters Storhed som *Ordets Forkynder*« . . . »dette skulde først gives mig paa et *senere* Tidspunkt«. — Ganske svarende til det Indtryk, Selvbioграфияen saaledes giver af M.s paa-faldende Utilgængelighed for dybere religiøs Tilegnelse endnu i 1833, er dens Tavshed om Sibberns Religiøsitet, skønt denne stadig indprentede, at personlig Kristendom skal være en levende, følelsesdyb Virkelighed. Spørgsmaal af egentlig religiøs Art anfører han heller ikke blandt deres Samtaleæmner. Naar M. derfor slutter Omtalen af Sibbern med Bemærkningen om, at han førte ham dybere ind i hans Indre til et sjæleligt »Selvstudium«, er det ikke uberegtiget at hævde, at M. i alt Fald aldeles væsentlig sigter til sin nu erhvervede Erkendelse af sin udpræget intellektualistiske Begavelse og af sine afgjort teoretiske Interesser.

For at kunne besvare det *andet* Spørgsmaal: »hvorledes var M.s Stilling til Grundtvig *efter* hans Paavirkning fra Sibberns Kristendomsfilosofi?«, maa vi atter vende os til Selvbioграфияen, og her vil Stedet være til i det hele at prøve den *biografiske* Kildeværdi af dens udførlige og højst interessante Afsnit om Grundtvig (I, 30—43) med dets

Redegørelse baade for Omfanget af den næs Paavirkning paa M. og for Aarsagen til M.s Brud med Grundtvig.

Det maa her straks fremhæves, at M. absolut ikke vil benægte eller tilsløre, at Grundtvig *indtil en vis Tid* øvede en endog særdeles stærk Indflydelse paa ham: *to* Gange skriver han, at han skylder ham »store Indtryk og *frugtbare Vækkelser*«, og sidste Gang tilføjer han: »Ja jeg antager, at jeg *dengang* maaskee har modtaget Mere end jeg selv veed« (S. 34). Denne Vending, som minder om, hvad han siger om Sibbern, betegner utvivlsomt hos den udpræget reservede M. Anerkendelsen af en gennemgribende Paavirkning. Og da han skal besvare Spørgsmaalet, »hvorfor jeg *ikke blev* hos ham«, siger han: »Man kan gjerne paa et vist Tidspunkt finde sig tiltrukken af *en mægtig Mand, der virker fremmende paa vor Udvikling*. Og dog *kan* man *blive nødt til om nogen Tid at forlade ham*, fordi der hos ham findes Mangler og *Indskrænkninger*, der *vilde blive hæmmende og forstyrrende for vor Udvikling, dersom vi ganske vilde give os hen til ham*« (S. 34). Redegørelsen ender saa med: »Han havde vel Kræfter til at trække mig til sig og fængsle mig, men *ikke* til at *holde mig fast*« (S. 43).

M. skelner saaledes tydelig mellem *to* forskellige *Perioder* i det Tidsrum, han behandler (og som omfatter Aarene lige til 1834), adskilte ved en Opdagelse af, at Paavirkningen fra Grundtvig, der hidtil havde *fremmet* hans Udvikling, nu maatte virke hæmmende paa den. Opdagelsen heraf var positivt bestemt af M.s Forstaaelse af, at »han *alligevel* ikke kunde give mig, hvad jeg *væsentlig søgte*«, og hvad dette var, anføres lige efter: »Jeg søgte Theologie, jeg søgte *en harmonisk Eenhed af Tro og Erkjendelse*, men Theologie, en Fordybelse i Troens *Lærdomme*, findes jo ikke hos Grundtvig. Derimod findes noget, der *ligner* Philosophie; men *netop her* kunde han ikke tilfredsstille mig. Jeg vilde *ikke blot* Anskuelse, men ogsaa *Begreb*«.

Trods sin Foragt for kronologiske Bestemmelser har M.

da saa tydelig som muligt tilkendegivet, at Tidspunktet, da han opdagede, at Grundtvig maatte betyde en Hæmning for hans Udvikling *i alt Fald ikke* kan ligge før Paavirkningen fra Sibberns Kristendomsfilosofi, og her er vi jo tidsmæssig paa sikker Grund. *Da* fik han jo netop Øjnene aabne for den positive Side af Sagen: at Teologi vil sige Paavisning af Harmoni mellem Tro og Erkendelse, og da begyndte han at forstaa, at *virkelig* Filosofi er den spekulative Begrebsfilosofi. Tiden, da han var grebet af Grundtvigs »mægtige Aand«, og modtog de »store Indtryk og frugtbare Vækkelser«, der fremmede hans Udvikling, maa da i hvert Fald ligge *forud*. Heri er ingen Uoverensstemmelse med, hvad jeg har hævdet om den Betydning, Vinteren 1831—32 fik for M., ej heller modsiger det Paastanden om en tidligere Grundtvigsk Periode.

Men dermed er ikke Spørgsmaalet klaret, om Paavirkningen fra Grundtvig *ophørte* med Vinteren 1831—32, og navnlig er det jo ikke dermed givet, at M. allerede, da Sibbern lærte ham Tankens Krav og Rækkevidde og overbeviste ham om, at »Grundtvigianismens Begreber var crasse« (I, 61), og saaledes førte ham »udover Grundtvig«, forstod, at han maatte »forlade« denne, fordi en Forbliven hos ham maatte *hæmme* og *forstyrre* hans Udvikling. Selvbiografiens Udtalelser tyder i alt Fald ikke derpaa.

Læser man hele Afsnittet om Grundtvig igennem, bemærker man hurtig to Ting. Dels at M. har lagt Hovedvægten paa at motivere, at han forlod Grundtvig. Dels at hans Beskrivelse af den Indflydelse, Grundtvig havde udøvet paa ham, hverken tyder paa, at Kendskabet til Kristendomsfilosofien bragte Paavirkningen fra Grundtvig til Ophør, eller forklarer paa fyldestgørende Maade, at han maatte komme til at betragte den som noget, der var skadeligt eller *forstyrrende* for hans Udvikling. Afsnittet om Paavirkningen er nemlig præget af en paafaldende *Tavshed* ikke blot om M.s, men om selve Grundtvigs Forhold til det »Grundtvigske« : til Grundtvigianismen som

et religiøst og kirkeligt Fænomen. Ingen vil, naar man læser dette Stykke igennem alene, kunne ane, at Grundtvig dengang stod midt i en Kirkekamp, der betød noget gennemgribende for den *danske* Kirke og tillige delte de teologiske Studerende i skarpt adskilte Lejre. — M. indskrænker sig saa godt som helt til at tale om den store Digter og Sagamand med det ejendommelige Udsyn over Menneskelivet og den aandfulde Forstaaelse af de nordiske Myters Betydning. Man faar Indtryk af, at M. *kun* har kendt ham fra den Side, og *denne* Grundtvigs Værd anerkender han vedblivende, saaledes at Læseren maa spørge sig: hvorledes kan dette motivere, at M. »ikke blev Grundtvigianer«?

Afsnittet om Grundtvig følger umiddelbart efter M.s Omtale af Rudelbach, og han fastslaar først, at han *ikke* traadte i noget personligt Forhold til Grundtvig før efter sin Udenlandsrejse. I Studentertiden havde han altsaa *kun* med *Skribenten* Gr. at gøre, »men *desto mere* fordybede jeg mig i hans Bøger«. Læsningen omfattede baade hans Afhandlinger (ogsaa dem i »Theol. Maanedsskrift«) og de mytologiske Arbejder; men navnlig fængsledes han af Digterværkerne, »der er uomgængelig nødvendige, naar man vil kjende ham«. Disse optog ham saa stærkt, at han endogsaa opsøgte de spredte Digte i de forskellige »Nyt-aarsgaver«. Trods Læsningen af »Theol. Maanedsskrift« og Hensynet til, hvad der er »nødvendigt for at lære Grundtvig at kjende«, »fandt« han imidlertid *intet* vedrørende »Grundtvigianismen« i egentlig Forstand her. Hvad han »fandt« i denne »Mangfoldighed«, d. v. s. tilegnede sig som betydningsfuldt for sin Udvikling, var den »storartede verdenshistoriske *Anskuelse*«, der ser paa Historien og Menneskelivet som *en Kamp* mellem Tro og Vantro, det kristelige og antikristelige, Sandhed og Løgn, Lys og Mørke — en Kamp, som forventes at ende med Sandhedens og Lysets Sejr. Denne »Anskuelse« stadfæstedes ved Nordens Myter, »de stærke, gaadefulde Drømme om *Kampen*, det

Ædle, det Heltelige hos Mennesket til alle Tider maa føre med det Slette, i Egenkærlighed og Selvklogskab Forstenede«. Videre »fandt« han »en begeistret Lovtale over Lutherdommen«, »en mægtig Fædrelandskærlighed og en uslukkelig Begeistring for det danske Modersmaal« (dets Velklang og Rækkevidde). Men ganske særlig maa han dog fremhæve »Eet, som jeg *ganske* har kunnet *tilegne* mig, som lever i mig indtil den Dag idag, og som jeg haaber at tage med mig, naar jeg forlader denne Verden«. Det var Grundtvigs Opfattelse af »Aandens Verden som det *eneste Virkelige*« og af »*Kraftens* Ord« som den højeste af Livets Magter. Det lærte han endda ikke som en Læresætning, men som en *Forvisning*, bevist i Aand, Liv og Kraft (I, 32).

Alt dette maa altsaa høre til det, M. mener »fremmede« hans Udvikling. Men dermed er ogsaa givet, at Grundtvigs Indflydelse paa ham *ikke* ophørte med Vinteren 1831—32. Selvfølgelig maa indrømmes, at adskilligt af dette, som M. »fandt« hos Grundtvig, er Grundtanker, der mere eller mindre klart bærer en Række af hans ældre Skrifter¹; men sit mest udprægede Udtryk fandt denne »verdenshistoriske Anskuelse« med dens nøje Sammenhæng med Opfattelsen af den nordiske Mytologi og dennes »Forbilledlighed« først i 2. Udgave af »Nordens Mythologi« fra 1832 med den udførlige og programatiske Indlednings Redegørelse for en »universalhistorisk Vidskab«². Her er det ogsaa, at Tankerne om Aanden og Kraftordet har

¹) Modsætningen med Lys og Mørke, kristeligt og ukristeligt var stærkt fremme i Efterskriften 1828 til »Theol. Maanedsskrift« (jfr. ovenfor S. 165).

²) Udvalgte Skrifter af Grundtvig (ved Begtrup) V, 376—767; Indledningen særlig optrykt i Fr. Rønning, N. F. S. Grundtvig som Tænk, 1927. Navnlig i Indledningens Afsnit 2 (Myther og Mythologier) hævdes, at Livet kun forplantes ved det levende Ord (Udv. Skr. V, 420); der tales om det begejstrede Ords mageløse Kraft og Herlighed (S. 427); Afsnit 3 (Nordens Kæmpe-Aand) hævder Myterne som Udtryk for Aandskamp.

faaet den ejendommelige Udformning. Ogsaa selve de *Udtryk*, M. bruger for at redegøre for disse Tanker, viser afgjort hen til denne bestemte Bog af Grundtvig¹. Men Fortalen til »Mythologien« er dateret 12. Aug. 1832. Man maa da have Ret til at hævde, at der er et længere Interval mellem den Tid, da Sibbern førte M. »udover« Grundtvig, og den Tid, M. forstod, Grundtvig maatte »hæmme« hans Udvikling. Sandsynligheden taler endda for, at Intervallet mindst har strakt sig til nogen Tid efter hans teologiske Examen i Okt. 1832.

Allerede dette, at M. midt i sin Examenslæsning skulde have kastet sig over Grundtvigs omfattende Skrift, hvis Indhold laa saa fjærnt fra det Repetitionspensum, som det nu maatte være ham en Hovedsag at faa sikkert Hold paa efter de filosofiske Eskapader fra Fagstudiet, vækker jo Betænkelighed. Men dertil kommer, at M. i Selvbio-grafien sætter et paabegyndt historisk Studium i *umiddelbar* Forbindelse med *den* Grundtvigske Opfattelse, han skylder sin Læsning af »Mythologien«. Han fortæller nemlig (S. 32), at Grundtvigs Paastand om, »at al ægte Vidskab maatte være historisk« (en Hovedtese i »Mythologiens« Indledning) førte ham til historiske Studier, og »saaledes gjorde jeg Bekendtskab med den store Schweizer, *Joh. v. Müller*, hvis Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichte jeg søgte at tilegne mig«. Dette sidste Studium kan dog idetmindste næppe tænkes indblandet i Examenslæsningen².

Men yderligere siger M., at Grundtvigs Paastand om,

¹) Noget andet er, at M.s Forstaaelse af Aand og Ord i Virkeligheden mere er Udtryk for Sibbern end for Grundtvig; dennes skarpe Mod-sætning mellem Liv og Død i Aandens Verden, svarende til Forskellen mellem Ord og Skrift (jfr. V, 462), delte M. jo absolut ikke.

²) Som før omtalt findes paa dette Sted den *eneste* Antydning i M.s Selvbibliografi af et Ungdomsforhold til *Fr. Hammerich*, idet han her bemærker, at han i Aftentimer læste *noget* af Joh. v. Müllers Bog sammen med Venner af den Grundtvigske Retning, deriblandt — saavidt han husker — Brødrene Hammerich. Nu fortæller Hammerich i sin Selvbibliografi (S. 251) ogsaa om sin og Vennernes Læsning af den

at »al Vidskab maatte være historisk«, blev fremsat i Modsætning til »de tyske Philosopher, der istedetfor at holde sig til Historien og til *Virkeligheden* kun holdt sig til, hvad de kalde Idéen, der, som Grundtvig mente, kun svæver i Luften«. Atter her gælder det, at Grundtvig jo oftere har udtrykt sin Modsætning til tysk Filosofi og Videnskab, ogsaa i Mythologien fra 1832; men særlig stærkt pointerer han sin Virkelighedssans i Modsætning til Tyskerne i »Verdenskrøniken af 1833«¹. Naar M. derfor her tilføjer: »dog gik det *snart* op for mig, at *Idéen* ogsaa fandtes i Grundtvigs historiske Vidskab«², synes denne Opdagelse ogsaa nærmest at tyde paa Tiden mellem Aug. 1832 og

berømte Bog: »Hos Ley i hans have ved garderkasernen mødtes Laurent, min broder og jeg og gennemgik Johs. Müllers Weltgeschichte . . . vi tog formelig stykker for i den bog og hørte hinanden gensidig«. Han omtaler altsaa *ikke* M.s Nærværelse; men M.s Udtalelser tyder jo blot paa en forbigaaende Deltagelse i Samlæsningen (han læste *noget* af Bogen sammen med Vennerne). — Hammerichs Læsning begyndte (som Sammenhængen viser) *inden* Okt. 1832, og naar den foregik i en Have, maa man vel tænke paa Sommertiden. Da M.s Læsning af Müllers Bog ligger *efter* hans Læsning af »Mythologien« fra Aug. 32, og han omtaler, at hans Samlæsning af den foregik »i Aftentimer« ligger det vel nærmest at antage, at M. ikke har været med i Studiekredsen fra Begyndelsen, men har sluttet sig til den i nogen Tid *efter* sin Examen, men hurtig opgivet det, muligvis fordi han jo ikke havde Interesse i at »lære« det omfattende Værk, men muligvis ogsaa af en anden Grund, som siden skal omtales.

¹) Hammerich omtaler særlig sin Læsning af dette Værks 1. Hæfte (S. 269), der snarest er »en historiens filosofi« (Fortalen, hvori Grundtvig særlig gør Rede for sit Syn, er dateret: Sept. 1833; men efter Leys Dagbogsoptegnelser i »Danskeren« IX, S. 14 forelaa dog de 3 første Ark 5/3 1833).

²) M. henviser til, at Idéen hos Gr. har Navn af »Saga, den Dronning, for hvis Borg han vil kæmpe«. Udtrykket er taget fra det »Sagakvad« i »Idunna« (Nyttaarsgave 1811), der kaldes »Odin og Saga« (jfr. Vers 8 flg.). Gr. optrykte atter Digtet i »Nordiske Smaadigte«, 1838 (jfr. Udvalgte Skrifter II, 12 f.). Med god Grund siger M., at Saga hos Gr. er Udtryk for hans *egen* poetiske og filosofiske Anskuelse af Historien, altsaa Idéen, der dømmer og ordner det hele. »Saga skal vise, hvad der i Tidernes Løb har været Skin, og hvad *Virkelighed*«.

Efteraaet 1833. Først til Tiden *efter* Maj 33 hører Debatterne om »Mythologien« mellem Hammerich og paa den anden Side Martensen, Zeuthen, Bornemann og Martin Hammerich. Hammerich siger¹: »Ingen af dem er blind for den fylde af åndrigheid, der ligesom sprudlede frem« — men M. »havde *indvendinger i mængde* mod den«.

Mit Indtryk af Selvbiografiens Udtalelser er da, at de peger paa en Indflydelse fra Grundvig paa M. endnu i 1832—33 efter hans Examen, og en Indflydelse, der endda indbefatter noget, som M. haaber at tage med sig, »naar han forlader denne Verden«. Men unægtelig peger Udtalelserne ogsaa paa, at M. nu var ved at udvikle sig til *Eklektiker*, ti »Tilegnelsen« beror paa en *Fortolkning*, der ser bort fra, hvad der for Grundtvig var det væsentlige². Man forstaar derfor, at nu det Synspunkt paa Grundtvig kunde komme til at ligge nær, at han bød paa noget, »der lignede Filosofi« uden at være det, bød paa »Anskuelse«, men manglede »Begreb«. Men trods denne positive Erkendelse af, at Grundtvig manglede noget, der nu var M. absolut »væsentlig«, synes M.s Begrundelse for den *negative* Side af Sagen, at han maatte »forlade« den Grundtvig, han skyldte de stærke Indtryk og Vækkelser, som noget for hans Udvikling hæmmende, skadeligt og indskrænkende, stadig utilfredsstillende.

¹) Levnetsbog S. 268—69, jfr. Leys Dagbogsoptegnelser («Danskeren» IX, 15), der omtaler under 12/5 33: »Mythologien har jeg *nu* læst med Hammerich«.

²) Unægtelig har Hammerich bedre end M. faaet fat paa, hvad Grundtvig lagde Vægt paa: »de store Begyndelser; Livskilderne i *Guds Kirke* og i Mennesket; Synet paa *Frihed* (»for alt, hvad der stammer fra Aand») og Folkelighed og navnlig paa Gr.s stærke Adskillelse mellem kristelig Tro og kristelig Livsanskuelse; hvor den sidste anerkendes, ønsker Gr. Fred og Samarbejde med »Naturalister« (de, der ikke deler den kr. Tro). — Ogsaa M.s Udtalelser om Gr.s Forstaaelse af »Aand og Ord« er mere en »Fortolkning« ud fra Sibberns Forstaaelse af »Aandens Verden som det eneste Virkelige« end en Tilegnelse af Gr.'s Tanker, der er saa afgjort bestemt af hans kristne Opfattelse af Modsætningen mellem »Liv« og »Død« (jfr. S. 221, Note 1).

Med andre Ord, jeg mener, at M.s Skildring af den Grundtvig, der »fremmede« hans Udvikling, ikke giver os den fulde Virkelighed om hans Forhold til ham i Perioden før Vinteren 1831—32. M. har i Afsnittet om Grundtvig fulgt sit Forbehold overfor Læserne kun at fortælle »stykkvist« og saaledes, at kun det medtoges, der set fra den gamle M.s Totalitetssyn paa sin Udvikling erkendtes som fremmede dennes Retning og Maal. Dette er Meningen med Fremhævelsen af, hvad han »fandt« hos Grundtvig. Alt øvrigt, der hørte til »Omvejene«, »det labyrintiske«, *antydtes* kun uden nærmere Redegørelse¹. Afsnittets Slutningsdom: »Jeg blev altsaa ikke Grundtvigianer«, kommer derfor ligefrem til at mangle logisk Klarhed, ti Oversætningen, Skildringen af Grundtvig som Sagamand og Digter, indeholder intet om egentlig Grundtvigianisme, og Undersætningen, Fremhævelsen af Grundtvigs Mangel paa Forstaaelse for en Teologi, der godtgør Harmonien mellem Tro og Erkendelse, og for en spekulativ Filosofi, der forener Anskuelse og Begreb, har kun Slagkraft, naar man erindrer, at »Manglen« beror paa en Forstaaelse af Kristendommen, som M. har kendt og følt sig draget mod.

Jeg maa derfor mene, at M.s Paastand om, at det var *nødvendigt* for hans Udvikling at »forlade« Grundtvig, da Indflydelsen fra ham maatte blive en Hæmsko paa denne og virke skadeligt og indskrænkende paa den, kun er forstaaelig, naar man fastholder, at M. før sin Paavirkning fra Sibbern i Vinteren 1831—32 har haft en virkelig Grundtvigsk Periode. Hammerichs Vidnesbyrd, Paavisningen af, hvad Forholdet til Rudelbach maatte betyde, og M.s For-

¹) I M.s Omtale af Grundtvigs Tale om den stadige Kamp mellem det kristelige og antikristelige, Lys og Mørke, og videre i Fremhævelsen af Gr.s Begejstring for Lutherdommen ligger saaledes en Antydning af, at Grundtvig stred for *mere* end en universel-historisk »Anskuelse«. Tilslidst i Afsnittet omtales ogsaa, at Grundtvig baade i Prædikener i Frederikskirken og i »Søndagsbogen« kritiserede »Statskirke-dommet og Rationalismen«; blandt »Manglerne« hos Gr. medtages da ogsaa »de vilkaarlige Tilsætninger til det Christelige«.

hold til Fakultetet og Mynster kommer man ikke udenom, og M.s kunsthæderige Tavshed i Afsnittet om Grundtvig er i Virkeligheden en indirekte Bekræftelse. Dertil kommer saa de enkelte Træk i Selvbiografien: M.s Omtale af Kredsen hos Lindberg, hvor »vi sad og udslyngede vore Angreb paa Rationalismen«, og af det nære Forhold til Rudelbach, hans Udtalelse om, at Sibbern førte ham udover »det crasse« i »Grundtvigianismen« (der selvfølgelig ikke her blot kan betyde »Anskuelsen«) og hans Bemærkning om sine »labyrinthiske Omveje« i Begyndelsen af hele Afsnittet om Studenter- og Kandidataarene. Ogsaa hans Omtale af Konflikterne med de unge Grundtvigianere, som jeg straks skal komme tilbage til, peger i samme Retning.

Imidlertid maa jeg atter betone, at jeg ved M.s »Grundtvigianisme« lægger Hovedvægten paa et Erkendelsesforhold til »Ortodoksien« og den dermed sammenhængende Afvisning af Tidens Former for Heterodoksi, være sig de fremtraadte i skarpere eller formidlende Former (»Ultraerne« og »Theol. Bibliotheks« Mæglingmænd). Men ganske særlig paa Afvisningen af Filosofiens Ret til at fastslaa, hvad »sand Kristendom« er. — Om M. har været Grundtvigianer i den Forstand, at han virkelig har tilregnet sig »den kirkelige Anskuelse«, Grundtvig siden 1825 slog til Lyd for, maa staa hen. Rimeligvis er det gaaet ham som Fr. Hammerich¹, der erklærer, at »det endnu ikke fuldt var gaaet op for ham, hvad der laa i Grundtvigs Syn paa Trosbekendelsen«. M.s tilbagetrædende religiøse Forstaaelse tyder i denne Retning. Zeuthens Fortælling om hans Optræden i Disputereselskabet som Forsvarer for den »Grundtvigske Opfattelse af Trosbekendelsen«, behøver ikke at betyde mere end, at M. rent teoretisk havde sat sig ind i Grundtvigs Argumentation. Naar hans Lærer Rudelbach ikke delte Grundtvigs Opfattelse af Trosbekendelsens Betydning og dog helt og fuldt stod i den Grundtvigske Lejr, er det endda sandsynligt, at M.s

¹) Et Levnetsløb S. 273.

Stilling har været den samme. Saaledes forstaar man ogsaa bedst den Energi, hvormed han hævder, at han »ikke blev Grundtvigianer«, og hans unøjagtige Paastand i Afsnittet om Skoletiden om, at Grundtvigianismen dengang kun betød Hævdelse af Lutherdommen.

Blandt Motiverne til, at han maatte »forlade« Grundtvig nævner M. ikke blot dennes Mangel paa Forstaaelse for virkelig Teologi og Filosofi¹, men ogsaa den besynderlige Blanding af det geniale og kedsommelige — ja det »vævende« hos Grundtvig. M. »forsikrer«, at han »allerede dengang« havde en tydelig Fornemmelse heraf — men hvis han med »dengang« tænker paa Tiden *inden* Vinteren 1831 —32, turde i alt Fald Fornemmelsen af det geniale have været den absolut dominerende. Ligesaa, naar han paa- staar, at Grundtvigs Sammenblanding af det kristelige og folkelige, det kristelige og nordiske og hans »vilkaarlige Tilsætninger til det Christelige« »allerede dengang« gav ham en »Bismag«. Udtrykket »Tilsætninger« synes overhovedet at pege paa en Tid, der ligger betydeligt efter M.s Studentertid. Stærkest rettes Kritiken imidlertid mod Grundtvigs *Personlighed*: hans hovmodige Foragt for andre, hans Selvförherligelse (naar han f. Eks. beundrer sig selv som »mageløs«) og hans samtidige Klager over Miskendelse og Martyrium (I, 36). Om Biskoppen virkelig her gengiver Studentens Indtryk med større Paalidelighed, end naar han noget senere omtaler sine Savn ved Grundtvigs Prædikener (I, 42, jfr. ovenfor S. 215), tvivler jeg om. I hvert Tilfælde er disse Iagttagelser Biaarsager til Bruddet i Forhold til det væsentlige: Opdagelsen af, at Grundtvig overhovedet ikke forstod sig paa ægte Teologi og Filosofi.

Blandt Biaarsagerne til, at han »forlod« Grundtvig, dvæler han imidlertid ganske særlig ved *de unge Grundtvigianeres* fanatiske Partiskhed, blinde Forgudelse af deres Mester

¹) Opdagelsen heraf, siger M., førte ham »allerede dengang« til Klarhed over, at Gr. vel var »en mægtig Vækker, men uskikket til at være Lærer og Vejleder«.

og hans Meninger og utaaelige Tilrettevisninger overfor ham selv. Han indrømmer, at de »i flere Henseender« var elskværdige Mennesker, men de var »usigelig naive«. Den nærmere Karakteristik af deres Eftersnakken af Grundtvig og deres Servilitet overfor den givne Parole har ikke blot tidshistorisk, men ogsaa virkelig biografisk Interesse. Den belyser nemlig klart, hvor afgørende en Forandring, der var foregaaet med M., og hvor skarp Modsætning den fremkaldte i den tidligere Vennekreds. Selv om man har Grund til at antage, at Forholdene efterhaanden ogsaa har gjort Vennerne betydelig mere ensidige, lægger M.s Udtalelser dog klart for Dagen, at Dissenserne mellem dem først og fremmest skyldes *hans* nye Syn paa Teologi og Filosofi. Indirekte bevidner M. da derigennem, at hans tidligere Forhold til Grundtvigianismen ikke kan have indskrænket sig til en Beundring for Seeren og Saga- manden.

»Var der Tale om *Theologie*, blev der udgydt en Strøm af Forhaanelser over Skolefuxeriet og al den unyttige Lærdom, hvormed man skulde proppes ved Høiskolen, de døde Papirshefter, de systematiske Beenrade i Dogmatik og Moral; en Strøm af Anklager mod de Skriftkloge og Høilærde, der vilde være kloge over det, som skrevet staaer og ikke vidste, at det kun er Barnetroen, der kan oplade os Skrifterne« (S. 36—37). Det turde være indlysende, at M.s *Forargelse* over disse Domme ikke kan tilhøre den Tid, da M. holdt sig selv i den stærke Karantæne overfor Fakultetet og efter egne Udtalelser sad i Lindbergs Kreds og haanede »Rationalisterne« eller i den snævrere Vennekreds og persiflerede Dr. Johannsen. Forargelsen synes imidlertid ikke blot at forudsætte hans nye Syn paa den spekulative Teologis Ævne til at »oplade Skrifterne«, men overhovedet et nyt positivt Forhold til Fakultetet og Universitetsstudierne og saaledes pege paa en Tid, der i hvert Fald ikke kan ligge fjærnt fra hans Embedsexamen, men snarest tilhører Tiden, da han »viste

sig i Clausens og Mynsters Kreds«. De anførte Udtalelser divergerer vel iøvrigt næppe meget fra de kategoriske Domme, han selv tidligere havde været tilbøjelig til at fælde.

Ligesaa afvisende var deres Dom om *Filosofi*. De unge Grundtvigianere manglede ligesom Mesteren enhver Forstaaelse for »Mellembestemmelser« Berettigelse. Filosoferne var efter deres Opfattelse »ugudelige«, og navnlig udtaltes »de meest affærdigende Domme« over den tyske Filosofi¹. Men nu var dette ham »forargeligt«; han kunde »ikke skikke sig i« at blive henvist til »Barnetroen og Barneskammelen af Individider, der manglede al spekulativ Drift«. Her viser M. klart nok, at det er gaaet meget varmt til mellem ham og de tidligere Venner. Men naar han, som han siger, opponerede mod saadant, »omend ofte kun for at sætte det Dialectiske i Bevægelse«, mødtes han af »Ubevægelighedens Modstand«. Argumentet »Barnetroen og Barneskammelen« har da ikke været noget nyt hos *dem*; det maa være *ham*, der nu, da han for sin Udviklings Skyld var ved at »forlade« Grundtvig, forbløffede Venerne ved ikke at kunne »skikke sig i« en Henvisning, som man gik ud fra dog maatte have Vægt for ham. Deres Henvisning til Barnetroen, som M. saaledes to Gange motiverer sin Forargelse med, viser i hvert Fald, at han i Vennekredsen stadig har staaet overfor en Grundtvigianisme med den stærkeste Betoning af det centralt kristelige og kirkelige, men ikke tidligere fundet noget »forargeligt« deri. Og man kan vel tilføje: havde han i de foregaaende Studenteraar forklaret dem, at han kun »fandt« noget hos Grundtvig som Digter, Mytefortolker

¹) M. fremhæver i denne Sammenhæng særlig, at Grundtvig i sin Strid med H. C. Ørsted om Schellings Filosofi viste sin Mangel paa Forstaaelse for, at Schelling i sin Afhandling om den menneskelige Frihed var inde paa en Udvikling bort fra Panteismen. Om M. imidlertid, før han kom i nævnte Forhold til Ørsted og Sibbern, har forstaaet dette, er en anden Sag.

og Sagamand, men iøvrigt ansaa ham for at »væve«, naar han bedømte Teologi og Filosofi ud fra sit Syn paa Barnetroen, havde Kredsen selvfølgelig forlængst været sprængt.

»Saadan Domme summede mig ikke blot om Ørene, naar der handledes om Theologie og Philosophie, men ogsaa i andre Sphærer: Øhlenschläger betegnedes saaledes som én fra Kristendom frafalden (Ingemann var den rette kristelige Digter) — han havde desuden ikke fattet det ægte nordiske, som kun fandtes hos Grundtvig¹. Ogsaa dette viser, i hvor høj Grad »det kristelige«, forstaaet Grundtvigsk, har været den afgørende Maalestok for det værdifulde i den Kreds, M. stadig havde holdt til i, indtil Spekulationen drev sin Kile ind mellem ham og de andre. Men ogsaa dette tyder paa, at M.s begrænsede Opfattelse af Grundtvig i Selvbiografien som »den universal-historiske Anskuelses« Mand ikke giver os den fulde Virkelighed m. H. til M.s Forhold til denne, inden han fik sit nye Syn².

¹) M. omtaler, at de unge Grundtvigianere dengang samledes i Aftenkredse og viste deres »Nordiskhed« ved at drikke Mjød, »hvori jeg dog ikke har deltaget«. — Bemærkningen herom synes at involvere, at han iøvrigt indtil sit »Frafald« delte Kredsens Syn paa det ægte Nordiske. Ogsaa Leys Dagbøger synes at have omtalt Mjød-gilderne, jfr. »Danskeren« V, 229.

²) *Politisk*, tilføjer han, »hørte det dengang til ægte Grundtvigianisme at betragte Rigsdage og constitutionelle Statsformer som udenlandsk Uvæsen, hvorpaa Dannemænd ikke burde indlade sig . . . Enevælden var det eneste Gavnlig for et Folk«. M. henviser her særlig til Grundtvigs bekendte Udtalelser i »Politiske Betragtninger« (1831) om Juli-revolutionen som »et Opløb i Hundedagene af den polytechniske Skoles Dreng«. Noget uforsigtig griber M. saa Lejligheden til at minde om Grundtvigs politiske Holdningsløshed: efter 1848 blev han jo Talsmand for »en Frihedsretning, der fulgte den Strøm, der . . . havde sin Udgang fra Revolutionen«. M. selv gik ganske vist den modsatte Vej, men i hvert Tilfælde kunde han for sit Vedkommende ogsaa notere »Svingninger«. Notorisk bevidner Brevene fra hans Udenlandsrejse, at han da sympatiserede med de politiske Frihedsbevægelser. Udtalelserne i Selvbiografien viser da ogsaa, at M. allerede i sin Studentertid politisk havde liberale Meninger, som han antagelig havde tilegnet sig i

Disse Debatter om Teologi og Filosofi, der saaledes gjorde Forholdet til Vennerne uholdbart, eftersom M. jo ikke mere vilde »skikke sig i, at Individer uden spekulativ Drift« henviste ham til Barnetroen, kan i alt Fald ikke have faaet den afgørende bitre Karakter før efter M.s Examen. Som Højdepunktet af Fanatisme i den hidtidige Vennekreds nævner M. nemlig *Sigfr. Ley*, »der aldeles ikke kunde taale Modsigelse«. »Var man hos ham, stod man i Fare for at blive kastet paa Døren eller ned ad Trapperne« (I, 41) — en Bemærkning, der muligvis kan bidrage til at forklare, at M.s Deltagelse i Læsningen hos Ley af Joh. v. Müllers Historie blev saa kortvarig. Men Leys Dagbogsoptegnelser vidner tydelig nok om, at Bruddet mellem ham, den nidkæreste af disse unge, og M. ikke er indtraadt før *efter* dennes Examen¹. — Fr. Hammerich note-rede jo ogsaa, at *hele* den Grundtvigske Vennekreds endnu var fredelig samlet ved Gildet, efter at M. var blevet teologisk Kandidat.

Hammerichs Hjem (jfr. Hammerichs Levnetsbog S. 222 og 265); efter sin Examen kan han da have faaet denne Opfattelse befæstet i H. N. Clausens Hjem. Naar Arildsen (S. 50) mener, at der »ikke kan være Tvivl om, at Sibbern har »forberedt« M.'s senere konservative Stats- og Kirkepolitik, maa det i hvert Fald fremhæves, at »Forberedelsen« for Studenter- og Kandidattidens Vedkommende har været negativ, og M. selv antyder end ikke, at han gennem Sibbern har faaet en »Anelse« om ret politisk Forstaaelse. Iøvrigt kunde man saa med samme Ret hævde, at Grundtvig har »forberedt« den senere M.s politiske Forstaaelse.

¹) 21/8 32 noterer Ley, at M. skal op til Examen om en Maaned, og 30/9, at han sammen med Østergaard og Hass har været oppe til skriftlig Attestats (»Danskeren«, IX, 6. 11). Først fra Nov. 32 findes en Bemærkning, der kan tyde paa et begyndende alvorligere Modsætningsforhold: »Til Martensen sagde jeg i Dag, da han fortalte, at han studerede Dogmatik og Filosofi, at nu var jo Examen forbi, saa han havde Ro til at finde de vises Sten«! (ib. S. 11). — Iøvrigt minder jeg atter om, at Ley 12/5 33 (ib. S. 15) noterer: »Mythologien har jeg nu læst med Hammerich«. Dette viser, at Hammerichs Debatter med M. om denne Bog af Grundtvig maa henføres til 1833 og ikke til 1832 (jfr. ovenfor S. 223).

Højest sandsynligt er det imidlertid, at der i Løbet af de sidste Aar var foregaaet en ikke ringe Forandring med Venerne i Retning af Fanatisme, fremkaldt ved den Maade, hvorpaa Kirkekampen fortsattes. Efterat Grundtvig i 1826 var sat under Censur, og navnlig efterat »Theol. Maanedsskrift« var ophørt og Rudelbach bortrejst i 1829, var det jo *Jak. Chr. Lindberg*, der blev den fremtrædende Leder af Kirkekampen. Hans voldsomme Skrift »Er Dr., Prof. theol. H. N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke?« (1829) blev foreløbig beslaglagt, men maatte frigives, da saavel Landsoverretten som Højesteret frikendte ham for Generalfiskalens Tiltale. Frikendelsen ved Højesteret 30. Juli 1830 var ligesaa bedsk en Erfaring for Clausen og Rationalisterne som stor Opmuntring for den Grundtvigske Lejr; dertil kom, at det frigivne Skrift nu hurtig oplevede 3 Oplag. Kort efter (28. Aug.) afskedigedes Lindberg efter egen Ansøgning fra sit Adjunktembede ved Metropolitanskolen¹. Han stod saaledes paa bar Bakke, men ogsaa som den, der nu ikke behøvede at tage noget Hensyn til en Statsansættelse. Samme Aar begyndte han sit »Maanedsskrift for Christendom og Historie«, der ikke blot fortsatte de skarpe Angreb paa H. N. Clausen, men nu udvidede Kampen til de rationalistiske Præsters egenmægtige Ritualforandringer og Forkyndelse². 25. Sept.

¹) Om Lindberg jfr. Fr. Nygård, Jakob Chr. Lindberg (1897), Fr. Rønning i »Kirkel. Samfunds Julebog« for 1926 (S. 88—122) og særlig Sønnen Niels L.s Optryk af Faderens »Papirer« i »Histor. Maanedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning« (I—V). Om hans Forhold til Rektor Nissen og den Irettesættelse, Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler havde tildelt ham i Anl. af hans Motivering i en Ansøgning om Fritagelse for midlertidige Timer jfr. Fr. Nygård, Anf. Skr. S. 15.

²) Jfr. »Præsten Gad for Herrens Alter. Et Alvorsord mod de falske Læreres Pave-Myndighed i Kirken« (ogsaa særskilt aftrykt 1831). »Falsk Lærdom i Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn« (Pastor Visbys Paaskeprædiken) (ligeledes særskilt aftrykt 1831). »Præsten Gads mislige Forhold til Rituallet« (ligesaa; 1831). »Skomager L. Jensens Klage . . . over Stiftsprovst Clausens Forhold ved Daaben«, udg. af Lindberg (1832).

1831 begyndte han sammen med den tyske Præst Siemonsen og Stud. theol. Harmsen sine »Forsamlinger« i »Lille Rolighed« (»Kalkbrænderi-Forsamlingerne«), der vakte saa stort Røre, ogsaa iblandt de unge Akademikere. En Søndag mødte de endda op i stort Antal for at lave Spektakler, hvad Lindberg dog fik forhindret¹. Frygten for, at Bevægelsen nu skulde føre til Sværmeri, bragte, som bekendt, Grundtvig til at tage Del i Forsamlingerne, og dette indjog atter Myndighederne en alvorlig Frygt for en større Separationsbevægelse, hvilket blev Hovedaarsagen til, at Kongen 1/3 1832 bemyndigede Kancelliet til at tillade Grundtvig at holde Aftensangsgudstjeneste i den daværende Frederikskirke paa Christianshavn.

At hele denne Bevægelse, trods den fuldkomne Tavs-
hed om den i M.s Selvbiografi, har grebet dybt ind i den Vennekreds, han dengang stadig stod nær, kan der ikke være mindste Tvivl om. Alle havde de staaet Lindberg nær, haft ham til Lærer, hjulpet ham med det Agitations-
skrift, der i 1827 sendtes omkring i Afskrifter, og deltaget i selvstændige Møder i hans Hjem, hvor Tidens Spørgs-

»Om Stiftsprovst H. G. Clausens vilkaarlige og uforsvarlige Forandringer ved den christne Daab« (1832). Om Stiftsprovstens Daabshandling i Dec. 1833, der gav Anl. til, at han ophørte med at fungere ved Døbefonten jfr. ovenfor S. 181. — Pastor Visby-Sagen, der gav Lindberg Anl. til adskillige skarpe Indlæg (jfr. Erslews Forfatter-Lexicon II (1847), S. 146—47), paaførte Lindberg en Proces, der endte (April 1832) ved Højesteret med Mortifikation af Beskyldningerne og en Bøde for L. paa 200 Rbdl. Kirkehistorisk er det vigtigt, at det kbhvn.ske teol. Fakultet (i Modsætning til det i Kiel) ikke afgav Responsum i denne Sag (især paa Grund af Jens Møllers Stilling).

¹) Fr. Nygård, N. F. S. Grundtvigs Stilling til en Udtrædelse af Statskirken og »Kalkbrænderi-Forsamlingerne« (1882), S. 35—36. Ssteds S. 42 fortælles om de Karikaturtegninger af »Forsamlingerne«, der cirkulerede under de teol. Forelæsninger paa Universitetet. — Ansøgningen 23/10 31 om at danne en dansk-tysk Frimenighed med Grundtvig og Siemonsen som Præster (ib. S. 52) og Kancelliets Meddelelse om Kongens Rescript om Tilladelsen til Grundtvig til at holde »dansk Aftensang« i Frederiks Kirken (ib. S. 84).

maal fik deres Belysning, og Parolen gaves. Siden Kalkbrænderiforsamlingernes Begyndelse lød den imidlertid paa: Frimenighed! Den Ansøgning, der i Okt. 1831 rettedes til Kongen, blev bl. a. undertegnet af M.s Venner, Studenterne Laurent og Ley, der deltog i Forsamlingerne. Hammerich derimod holdt sig tilbage, selv om han »fulgte kampen med deltagelse«¹. — Kan man virkelig tro, at M. har været saa absolut uinteresseret i disse kirkelige Hovedbegivenheder i disse Aar, som han vil give det Indtryk af? Er der noget sikkert, er det vel imidlertid, at der har staaet heftige Debatter i Vennekredsen om alt dette. Netop denne Fase i »Kirkekampen« og de aktivt deltagende Venners Iver har da antagelig ikke mindre end Sibberns Kristendomsfilosofi overbevist M. om, at Grundtvigianismens »crasse« Tanker ikke laa for ham. Den Triumf for Leys Gruppe, som Grundtvigs Tilbagevenden til Prædikestolen betød, har vel paa den anden Side bidraget til at øge deres Nidkærhed og Ensidighed; og Nederlaget i Nov. 1832, da Lindbergs Beskyldninger mod Visby mortificeredes af Højesteret, og han selv idømtes Bøde, har sikkert yderligere opfanatiseret dem. Naar saa dertil kom den Kløft, der opstod mellem dem og M. ved Debatterne om hans nye Stilling til Teologi, Filosofi og Fakultetet (der netop kan antages at være blevet særlig bitter, efterat M. kort efter sin teol. Examen meddelte Ley, at han nu havde valgt Studiet af »Dogmatik og Filosofi« til sit særlige Maal, og efterat han »viste sig« i Clausens Kreds), forstaar man, hvor alvorlig ment den gentagne Henvisning til »Barnetroen« har været fra deres Side, men ogsaa, at M. nu forstod, at en Fastholdelse af Forholdet til Grundtvig enten maatte betyde, at man »gav sig helt hen til ham« eller brød med ham. I denne Tid, da Valget var gjort, er det ikke usandsynligt, at M. ikke nøjedes med Forsøg paa »at sætte det dialectiske i Bevægelse«, men gav de hidtidige Venner, naar de irriterede

¹) Selvbiogr. S. 270—71.

eller »forargede« ham ved deres Tale om Barneskammelen, eller som Ley¹ spydigt anbefalede ham at finde de vises Sten, Svar, der i Indhold faldt sammen med det, han i Selvbiografien fremhæver som Grunden til, at han »forlod« Grundtvig: han forstaar sig jo hverken paa Teologi eller Filosofi, han væver trods sin Genialitet, hans »Anskuelse« mangler »Begreb«, han kan vel være Vækker, men er ganske uskikket til at være Lærer og Vejleder, og hvilke Skyggesider har ikke hans Personlighed! Men dermed var ogsaa Venskabet forbi; hver gik sin Vej. Kun den elskelige Laurent »med det blide Gemyt« vedblev at være hans Ven til sin Død, som M. skriver (I, 41).

Ingen vil kunne læse dette Stykke om Vennerne i M.s Selvbiografi igennem uden at faa et stærkt Indtryk af, at den forangaaende Redegørelse for hans Forhold til Grundtvig ikke er udtømmende. M. maa, inden han »forlod« Grundtvig, have været knyttet til ham med mere end Beundringen for hans Poesi og verdenshistoriske »Anskuelse«; det er Ændringen i Stillingen til det »kristelige«, der giver den virkelige Nøgle til det ændrede Forhold til Vennerne og tillige forklarer, at Studentertiden væsentlig for den gamle M. kom til at staa som en labyrintisk Omvej. — Jeg forstaar altsaa Tiden efter Vinteren 1831—32 som en Afviklingstid for M.s Vedkommende af et hidtil udpræget Partigængerforhold til Grundtvig. De Grundtvigske Idéer vedblev endnu en Tid at interessere ham, ja betage ham, men Forholdet til Kirkestridsmanden havde faaet et alvorligt Grundskud. — Men Konsekvensen af Forholdet til Sibbern krævede ogsaa Tid for at gøre sig klart gældende, og først efter den teologiske Examen ka-

¹) Ganske betegnende for Ley m. H. til hans Forhold til Teologi og Teologer er en Dagbogsoptegnelse fra Slutningen af Aug. 1832 («Danskeren» IX, 9). Ley var da Huslærer hos Grundtvig og spurgte den knap 8aarige Sven Grundtvig: »Hvad er teologer for folk?« Drengen svarede: »Aah — det er dumme svin!« Ley: »Man kalder dem paa dansk for skriftkloge«. Sv. Gr.: »Javist selvkloge«. Her kan man vel sige: smaa Gryder har ogsaa Ører.

stede M. afgjort Broen af. Nu var det nye Maal ham klart. De historiske Studier af Joh. v. Müller blev afbrudt, og Dogmatiken og Filosofien blev Arbejdsfeltet. Dermed var »Problemet« der, og nu i 1833 kunde han vende baade Grundtvig og Mynster Ryg med sit: »Jeg søgte Eenhed af Tro og Erkjendelse«. — Det skulde imidlertid snart vise sig, at de Svar paa »Problemet«, han nu søgte hos Schleiermacher og Hegel, pegede i saa modsatte Retninger, saa Følgen blev en Uro, der vel jagede ham videre i hans Søgen efter »Enheden«, men ikke bragte ham Maalet nærmere.

Men har M.s Studenteraar saaledes, trods den betydningsfulde Vending, der indtraadte med Forholdet til Sibbern, dog væsentlig staaet i Grundtvigs Tegn, vil man forstaa, at jeg maa betragte Dr. Arildsens Paastand om, at M.s Kristendomsopfattelse i hans Studenteraar i fremtrædende Grad grundprægedes af Sibbern og i meget ringe Grad af Grundtvig, som meget vildledende. Selv da Bruddet med Grundtvig indtraadte, blev sikkert Levn tilbage, der senere atter skulde faa Betydning for M. Han bemærker da ogsaa udtrykkelig: »Seer jeg tilbage til *hiin første Tid* af mit aandelige Forhold til Grundtvig, kan jeg sige, at det var det samme, som *siden efter vedblev at gjentage sig*, paa eengang tiltrækkende og frastødende« (I, 43). Efter det udviklede tror jeg ganske vist ikke paa den fulde Nøjagtighed i Udtalelsen for »hiin første Tids« Vedkommende; i alt Fald var dengang det frastødende ganske tilbagetrædende, indtil Sibbern og Zeuthen vakte hans Kritik overfor Grundtvig. Men rigtigt er, at han ikke med Bruddet var færdig med Grundtvig. Dennes Tanker blev han paa vigtige Omraader den mest ihærdige Modstander af; men samtidig sporer man hos den senere M. Vidnesbyrd om, at Grundtvig langt ud over Læren om »Aanden« og »Ordet« og en dybt indpodet Respekt for Lutherdom har øvet Indflydelse paa ham. Jeg behøver blot at nævne noget saa væsentlig som hans Sakramentlære og hans Forstaaelse for Trosbekendelsens Værd. Naar det, som H.

Scharling kaldte »Halvgrundtvigianismen«, har faaet saa stor Betydning i dansk Kirkeliv, skyldes det dog ikke mindst M. eller rettere det Grundtvigske »Islæt« hos M. Jeg kan derfor ikke slutte dette, uden at udtale min Forundring over, at Arildsen, der ellers saa ivrigt har gaaet paa Jagt efter »Islæt« hos M., ikke har følt sig foranlediget til en Undersøgelse og Konstatering af de Grundtvigske »Islæt« i M.s Skrifter.

* *

I Sept. 1832 indstillede M. sig til teologisk Examen¹. Som Fr. Hammerich fortæller (S. 275), stod M. ikke øverst til skriftlig, og Prof. Jens Møller udtalte til ham: »han var gået for meget på egen hånd og havde ikke vist erudition nok«. Begge Anker er fuldt forstaaelige efter den Maade, hvorpaa han havde drevet sine Studier. Det var ikke ved omfattende og grundige Kundskaber, at M. gjorde sig bemærket, men ved sit gode Hoved. De sidste Maaneders Repetition af de Kollegiehefter, hans Grundtvigske Venner kaldte »de døde Papirshefter, de systematiske Beenræde i Dogmatik og Moral«, havde altsaa dog ikke været nok til at sikre ham den »Udmærkelse«, der vilde garantere ham Muligheden for fortsatte videnskabelige Studier. Men »ved mundtlig eksamen² mærkede man imidlertid hans overlegne dygtighed, og han fik det egregie, ikke mange har fortjent saa godt som han. Os glædede det, *skønt* vi . . . endnu ikke klart så, hvor store hans ævner vare«. Efter det her udviklede, vil man forstaa Hammerichs Udtalelse om hans eget og Vennernes daværende Syn paa

¹) 30/9 32 skriver Ley i sin Dagbog: »Hass, Ostergaard og Martensen har nu været oppe til den skriftlige teologiske attestas« (»Danskere« IX, 6).

²) 25. Okt. jfr. Fr. Barfod, Danmarks Gejstlighed I (1848) Sp. 1135; Jens Møllers Tidsskrift for Kirke og Theologie III (1833), S. 350. Op-gaverne til skriftlig Examen, ib. S. 341.

M. Trods sit gode Hoved var M. endnu ikke moden; han havde gjort sin første Opdagelse m. H. til Forstaaelsen af sin Psyke — for at tale som Dr. Arildsen —, men der var heldigvis flere Opdagelser at gøre.

Resultatet blev altsaa et egregie — ganske vist ikke af de pragtfulde, som Prof. H. N. Clausen, den tidlig afdøde Dr. Lemming og Jak. Chr. Lindberg havde bragt med sig fra Examensbordet¹, men dog en Karakter, der gav ham Relief blandt Kammeraterne og vakte Fakultetets særlige Opmærksomhed for ham. 30. Okt. fik hans Ven L. D. Hass sit Laud. Examensgildet for dem begge holdtes paa Wal-kendorfs Kollegium hos Laurent. »Laurent var elskværdig og glad som altid, *hele den grundtvigske kreds var samlet* og stemningen munter« — *meget* munter aabenbart, som deres Løjer i Kollegiets Have viste. Men den »gammel-artige« »fader Hass udtalte sin tilfredshed med ungdommens opførsel«. Dog skyldtes det især Ferd. Fenger og »den ebræiske Müller«, at »den noget vovede spaseretur gennem gaderne i den smukke *novembernat* gik for sig uden ringeste uorden«².

¹) Disses Karakter lød: præ ceteris et quidem inprimis egregie (jfr. Niels Lindberg, Af J. C. Lindbergs Papirer i Hist. Maanedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning III, 297; ib. S. 292 f. om Lindbergs forbløffende Extraopgivelser; S. 299 om Clausen og Lemming).

²) Fr. Hammerichs Levnetsbog, S. 275.